

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

Վերլուծական տեղեկագիր

№ 17

*Նվիրվում է պրոֆեսոր Դավիթ Հովհաննիսյանի
ծննդյան 70 ամյակին*

Երևան – 2023

CENTER FOR CULTURE AND CIVILIZATION STUDIES

Analytical Bulletin

№ 17

Festschrift in Honour of Professor Davit Hovhannisyan

Yerevan 2023

Խմբագրական խորհուրդ՝

Գլխավոր խմբագիր՝

Դավիթ Հովհաննիսյան, ք.գ.դ., պրոֆեսոր | Քաղաքակրթական և
մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան

Համախմբագիրներ՝

Հայկ Զոհարյան, պ.գ.թ., դոցենտ | ԵՊՀ, Հայաստան
Նաիրա Սահակյան, պ.գ.դ. | ԵՊՀ, Հայաստանի ամերիկյան
համալսարան, Հայաստան (համարի պատասխանատու)

Գրքի գրախոսությունների խմբագիր՝

Նարեկ Սուքիասյան, ք.գ.թ. | ԵՊՀ, Հայաստան

Խորհուրդ՝

Արթուր Աղաջանյան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր | Ռուսաստանի
պետական հումանիտար համալսարան, Մոսկվա, Ռուսաստան
Արա Դարբինյան, պ.գ.դ. | Զարկի համալսարան, ԱՄՆ
Գեորգի Դեդոլազյան, ս.գ.դ., պրոֆեսոր | Աբու Դաբիում Նյու Յորքի
համալսարան, Աբու Դաբի, ԱՄԷ
Սոնա Գրիգորյան, պ.գ.դ. | Կենտրոնական Եվրոպական
Համալսարան, Վիեննա, Ավստրիա
Հովհաննես Հովհաննիսյան, պ.գ.դ. | ԵՊՀ, Հայաստան
Վասիլի Կուզնեցով, պ.գ.թ. | Արաբական եւ իսլամական
հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, ՌԴ ԳԱ
Աննա Օհանյան, ք.գ.դ., պրոֆեսոր | Սթոնիի Քոլեջ, ԱՄՆ
Սոնա Թադևոսյան, պ.գ.Ֆ. | Ամերիկայի գեոլոգիական ինստիտուտ,
Կառլսբադ, Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ
Հրաչ Զիլինգիրիան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր | Օքսֆորդի համալսարան,
Օքսֆորդ, Մեծ Բրիտանիա
Սուրեն Զոյան, ք.գ.դ., պրոֆեսոր | ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, Հայաստան

Editorial Board

Editors-in-Chief

*Prof Dr Davit Hovhannisyan | Center for Culture and Civilization Studies,
Yerevan, Armenia*

Co-Editors

Dr Hayk Kocharyan | YSU, Yerevan, Armenia

*Dr Naira E. Sahakyan | YSU, American University of Armenia, Armenia
(volume coordinator)*

Book Review Editor

Dr Narek Sukiasyan | YSU, Yerevan, Armenia

Board:

*Prof Dr Alexander Agadjanian | Russian State University of Humanities,
Moscow, Russia*

Dr. Asya Darbinyan | Clark University, Massachusetts, USA

Prof Dr Georgi Derlugian | NYU Abu Dhabi, Abu Dhabi, UAE

Dr Sona Grigoryan | Central European University, Vienna, Austria

Dr. Hovhannes Hovhannisyan | YSU, Yerevan, Armenia

*Dr. Vasily Kuznetsov | Center for Arab and Islamic Studies, Institute of
Oriental Studies at the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia*

Prof Dr Anna Ohanyan | Stonehill College, USA

*Dr Sona Tajiryan | Gemological Institute of America, Carlsbad, California,
USA*

Prof Dr Hratch Tchilingirian | University of Oxford, Oxford, UK

*Prof Dr Suren Zolyan | National Academy of Sciences of Armenia, Yerevan,
Armenia*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Անահիտ Բարսաշյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԶԱՂԱԶԱՑԻԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ
ՕՍՄԱՆԱՀՊԱՏԱԿ ՀԱՅԵՐԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ
ԹԱՆՁԻՄԱԹՅԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ.....9-26

Հեղինե Բարսեղյան

«ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ» ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ
ԱԴԱՊՏԱՑԻՈՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ.
FIQH AL-AQALLIYYAT.....27-49

Աշխեն Հակոբյան

ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՂԻՑ ԱՌԱՎԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ
ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԴԱՍԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻՑ ԴՈՒՐՄ.....50-65

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գևորգ Ավետիսյան

Աննա Օհանյան, Հարևանության էֆեկտը. Եվրասիայում
տարածաշրջանային մասնատվածության կայսերական արմատները.
Սթենֆորդի համալսարանի հրատարակչություն, 2022. 312 էջ. \$65.00.
ISBN: 9781503632059.....66-68

Արիինե Սահակյան

Փյոդոր Լուկյանով (խմբ.). Ռուսաստանը և Մերձավոր Արևելքը.
տեսակետներ, քաղաքականություններ, ռազմավարություններ.
Իստ Վյու Պրես, 2019, 382 էջ, \$49.95 (կոշտ կազմ),
ISBN: 978-1-879944-75-6.....69-77

Ալեքսանդր Աղաջանյան, Դմիտրի Դուբրովսկի

«Ակադեմիական ազատությունը ներսում և դրսում.
հասարակագիտական և հումանիտար գիտությունները
աշխարհաքաղաքական ճգնաժամի պայմաններում». 2023 թ.
հոկտեմբերի 19-21-ին Երևանի պետական համալսարանում կայացած
գիտաժողովի գրախոսություն.....78-85

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ԴԱՎԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՑՈՒՑԱԿ.....86-100

CONTENTS

Anahit Kartashyan

THE OTTOMAN ARMENIANS DISCUSSE OTTOMAN CIVIC
IDENTITY DURING TANZIMAT REFORMS 7-32

Heghine Barseghyan

ADAPTATION MECHANISMS OF MUSLIM BROTHERHOOD'S
IDEOLOGY IN EUROPE. FIQH AL-AQALLIYYĀT 27-49

Ashkhen Hakobyan

BEYOND TEACHING: IDENTITY MANIFESTATION OF
EDUCATORS OUTSIDE THE CLASSROOM IN ARMENIAN
SCHOOLS 50-65

REVIEWS

Gevorg Avetikyan

Anna Ohanyan, *The Neighborhood Effect: The Imperial Roots of Regional
Fracture in Eurasia*, Stanford University Press, 2022. 312 pp. \$65.00.
ISBN: 9781503632059.....66-68

Arpine Sahakyan

Fyodor Lukyanov (ed.). *Russia and the Middle East: Viewpoints,
Policies, Strategies*. East View Press, 2019, 382 pp, \$49.95
(hardcover), ISBN: 978-1-879944-75-6.....69-77

Alexander Agadjanian, Dmitry Dubrovsky

“Freedom of Academia in and out: Social Sciences and Humanities in the
Time of Geopolitical Crisis” A review of the conference held at
Yerevan State University on October 19-21, 2023.....78-85

Prof Davit Hovhannisyan's publications list 86-100

Մտածելու կապողակը. պրոֆեսոր Դավիթ Հովհաննիսյանի «Կենտրոնական» վաստակը

Ժամանակ առ ժամանակ ակադեմիայում ի հայտ են գալիս անհատներ, որոնց ներդրումը դուրս է գալիս նեղ գիտական ոլորտներից ու անջնջելի հետք թողնում: Պրոֆեսոր Դավիթ Հովհաննիսյանը անկասկած նման մարդկանցից մեկն է, ով իր հետքն է թողել ոչ միայն հայ արաբագիտության ու իսլամագիտության մեջ, այլ նաև՝ դրանց սահմաններից դուրս, կանգնած է եղել ԵՊՀ Արաբագիտության ամբիոնի կայացման հիմքում, հիմք է դրել հայ-սիրիական հարաբերություններին, կրթել բազում սերունդներ, հեղինակել խորքային աշխատություններ: Բոլորը նշել հնարավոր չի:

Ի թիվս այս առանցքային ներդրումների՝ պրոֆեսոր Հովհաննիսյանը դպրոց է ստեղծել, որի մի մասն ենք նաև մենք: Այս դպրոցը վերջին մեկուկես տասնամյակի ընթացքում հիմնականում պտտվում է Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի (ՔՄՀԿ) շուրջ: Առաջին հայացքից այն ևս մեկ գիտահետազոտական կենտրոն է, որտեղ մի խումբ մարդիկ հետազոտություններ են անում: Սակայն ինչպես իր հիմնադրի, այնպես էլ՝ ՔՄՀԿ գործունեությունը՝ իր ընտանիքի անդամներով ու բարեկամներով, վաղուց արդեն դուրս է եկել սովորական հետազոտական կենտրոն լինելու շրջանակից. այն դարձել է կամուրջ ու կապող օղակ, մտածելու, խոսելու, իսկ հաճախ էլ՝ լռելու վայր:

Կենտրոնի երկարամյա աշխատանքի հիմնական պտուղներից է «Վերլուծական տեղեկագիր» գիտական պարբերականը, որի էջերին հեղինակները վերլուծում են սոցիալ-մշակութային, կրոնական և քաղաքական զարգացումները և հեռանկարները

Կովկաս ու Մերձավոր Արևելք տարածաշրջաններում: «Վերլուծական տեղեկագիրը» ձգտում է խթանել Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի պատմական և ժամանակակից հարցերի ու խնդիրների շուրջ սոցիալական և քաղաքական բանավեճը. պարբերականում հրապարակված տեսակետների բազմազանությունը վկայում է այս տարածաշրջանների բազմաշերտ և բազմակողմանի ընկալումների մասին:

Ըստ էության, պարբերականն իր բնույթով ևս կամուրջ ու կապողակ է իր հիմնադրի՝ պրոֆեսոր Հովհաննիսյանի նման: Այն խթանում է քննադատ միտքն ու առողջ բանավեճը՝ ձգտելով լուսավորության:

Պարբերականի այս համարը նվիրվում է իր հիմնադրի և գլխավոր խմբագրի 70-րդ հոբելյանին:

ՔՄՀԿ

Դեկտեմբեր, 2023

Երևան

THE OTTOMAN ARMENIANS DISCUSS OTTOMAN CIVIC IDENTITY DURING THE TANZIMAT REFORMS

Anahit Kartashyan¹

Armenian-Russian University

Abstract

This paper explores how the Armenian efendis conceptualized and responded to the Ottoman imperial nation-building project during the Tanzimat reforms. It seeks to answer whether for the Armenian elite, the new form of the Ottoman civic identity was exclusively based on membership in an imperial nation, or it promoted a dual identity – one imperial, and one ethno-religious or national.

Discourse analysis of reports of the Armenian National Assembly, and editorials of Armenian newspapers, published in Constantinople (Istanbul), let me argue that although the Armenian Tanzimat-men shared the idea of Ottoman citizenship, they made it clear that membership in an imperial nation could not exclude the Armenian identity which was relatively inflexible.

Article History

Received 11

November 2023

Accepted 7 December
2023

Keywords:

*Ottomanism,
citizenship, the
Ottoman nation, the
Armenian millet,
Tanzimat*

DOI:

**10.56673/18294502-
23.17-9**

Introduction

In the middle of the nineteenth century the issue of civic identity of non-dominant ethno-religious groups became an acute issue in the Ottoman Empire. During the Tanzimat reforms, the highest-level officials attempted to develop a sense of citizenship and membership in a common Ottoman political identity, which Howard Eissenstate described as “Ottoman proto nationalism”². This process, which Stefan Berger and Alexey Miller call “the project of building nations in the imperial metropolis”, aims at the preservation and extension of the Ottoman Empire rather than at the dissolution or the transformation of the entire empire into a nation-state.

¹ Armenian-Russian University, email: kartashyananahit@gmail.com

² Howard Eissenstat, “Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire” in *Nationalizing Empires*, eds. Stefan Berger and Alexey Miller (Budapest- New York: Central European University Press, 2015), 432.

Until the last decade, scholars³ studied the concept of Ottoman citizenship in the scope of Tanzimat reforms (1839-1876), which in historiography is known as the policy of “Ottomanism”, from the perspective of state intention. This scholarship describes Ottomanism as the first non-religious, ideological, and political doctrine in its modern sense, put forward by the Ottoman ruling circles to maintain the integrity of a multinational and multi-religious state. This approach does not reflect the attitude of non-Muslim subjects towards the state ideology. A new generation of scholars challenged this approach, examining XIX-century Ottoman history through the prism of the relationship between center and periphery, the location of non-Muslims in social and political structures, national identities, and the interaction of different ethno-religious groups⁴. This tendency can be

---

³ Roderic Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century”, *The American Historical Review*, vol. 59 (4) (1954), 844-864; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 494; Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980), 496; Ariel Salzmann, “Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire” in *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, eds. Michael Hanagan and Charles Tilly (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1999) 37-66; Ирма Фадеева, *Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи. Османизм – панисламизм (XIX – начало XX в.)* (Москва: Наука, 1985) 271; Рубен Сафрастян, *Доктрина Османизма в политической жизни Османской империи* (Ереван: Изд-во АН АССР, 1985) 147; Евгений Зеленев, *Османизм и его роль в общественно - политической жизни Сирии, вторая половина XIX - нач. XX вв.* (Ленинград: ЛГУ, 1990) 99.

⁴Sia Anagnostopoulou, “The ‘Nation’ of the Rum Sings of Its Sultan: The Many Faces of Ottomanism,” in *Economy and Society on Both Shores of the Aegean*, ed. Baruh Tanatar and Kechriotis Vangelis (Athens: Alpha bank Historical Archives. S. Anagnostopoulou, 2010) 79-105; Dimitrios Stamatopoulos, “From millets to minorities in the 19th-century Ottoman empire: An ambiguous modernization”, in *Citizenship in historical perspective*, ed. Steven G. Ellis, Gudmundur Halfdanarson and Ann Katherine Isaacs, (Edizioni Plus – Pisa University Press Lungarno Pacinott, 2006) 253-273; Dimitrios Kamouzis, “Elites and the formation of national identity: the case of the Greek Orthodox millet (mid-nineteenth century to 1922)”, in *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey*, eds. Benjamin Fortna, Stefanos Katsikas, Dmitris Kamouzis and Paraskevas Konoratas, (Routledge, 2012) 26-59; Julia Cohen, “Between civic and Islamic Ottomanism: Jewish imperial citizenship in the Hamidian era”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 44(2) (2012): 237-255; Fatma Göçek, “The decline of the Ottoman empire and the emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab nationalisms”, in *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, ed. by Fatma Göçek, (SUNY Press, vol. 15 (2002)) 15-83.

observed regarding the history of the Ottoman Armenians⁵. However, these rich contributions tended to investigate Ottoman Armenian history either in the context of Nationalism or Empire Studies, while in this paper both perspectives are tightly entangled.

Beginning with the 1850s and ending with 1876 – the proclamation of the first Ottoman constitution, this paper examines the attitudes of the first generation of the Armenian Tanzimat-men – the Armenian Efendis⁶, towards the project of the Ottoman nation. It seeks to answer whether the ethno-religious or national and imperial identities were mutually exclusive or complemented each other for the Armenian Tanzimat-men.

The Emergence of Equality Discourse in the Ottoman Empire

Economic dependence on foreign capital, territorial losses, political concessions, the rise of the national liberation movement of the Balkan peoples, and the Egyptian conflict (1831-1841) became the reason for

---

⁵Masayuki Ueno, "'For the Fatherland and the state': Armenians negotiate the Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies* vol. 45(1) (2013): 93-109.; Richard Antaramian, Antaramian, Richard. "In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power, 1844-1896." (PhD diss., University of Michigan, 2014); Ohannes Kılıçdağı, "Socio-Political Reflections and Expectations of the Ottoman Armenians after the 1908 Revolution: Between Hope and Despair." (PhD diss., Boğaziçi University, 2014); DCora, Yaşar Tolga. "Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in the Mid-Nineteenth Century" n *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, edited by Yasar Tolga Cora, Dzovinar Derderian and Ali Sipahi,, 109-132. London: IB Tauris, 2016, Dzovinar Derderian, "Shaping Subjectivities and Contesting Power through the Image of Kurds, 1860s" in *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, eds. Yasar Tolga Cora, Dzovinar Derderian and Ali Sipahi, (London: IB Tauris, 2016) 91-108; Yaşar Tolga Cora, "Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, eds. Yasar Tolga Cora, Dzovinar Derderian and Ali Sipahi, (London: IB Tauris, 2016), 109-132.

⁶ Taking into account their relative number and the fact that they were limited to a small geographic area of activity (almost exclusively in Constantinople), I consider them a social group as they were defined by formal or informal criteria of membership, and they shared a feeling of unity or are bound together in relatively stable patterns of interaction (A Dictionary of Sociology, ed. John Scott. Oxford University Press, 2014). In this social group, I include those graduates of European universities and the Ottoman Imperial School of Medicine (Ottoman Turkish: *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane*) who became a part of the Ottoman bureaucracy. The Armenian Efendis had limited career opportunities in the Ottoman administration but unlimited power within the Armenian millet.

interference in the internal affairs of the Ottoman Empire by the foreign states. It emerged as a decisive impetus in reconsidering the real situation in the Ottoman Empire. Tanzimat statesmen Koca Mustafa Reshid Pasha (1800-1858), Mehmed Emin Ali Pasha (1815-1871), and Kechizade Fuad Pasha (1815-1869), who were grand viziers and were acquainted with Western political practices, culture, and lifestyle, were convinced of the necessity to continue the modernization of the state to improve its image and saving its integrity. Consequently, the Ottoman elite assumed reforms on the one hand as a channel of maintaining the integrity of the empire, on the other hand as a way of transition from a pre-modern to a modern state with Western institutions and even a western way of thinking, making the Ottoman state an equal player in the European state system.

At this conjuncture, traditional relations between Muslims and non-Muslims in the Ottoman Empire were gradually changing as well. Before the Tanzimat reforms, no one could challenge the idea of Muslims' superiority over the non-Muslims in the empire, however during the Tanzimat reforms the officials at the highest level were aware that in this process only egalitarian citizenship⁷ could unite all subjects without distinction of religion and ethnic background and tie the empire together.

In the second quarter of the XIX century such words as “equal treatment”, and “equality” entered the political vocabulary of the Ottoman establishment. Sultan Mahmud II (1808-1839) declared all his subjects equal for the first time⁸. The Tanzimat reforms set in the Rescript of Gülhane of 1839 officially declared all Ottoman subjects “equal” before the law⁹.

This was a revolutionary idea as before that non-Muslim subjects of the empire were tolerated but never considered equal. At the first stage of the

---

⁷ Until the XIX century, there was no concept or practice of equal rights and duties in the Ottoman Empire. The Muslim millet was dominant. Non-Muslims could not occupy high administrative posts or serve in the Ottoman army and had to pay jizyah in return for their exemption from military services.

⁸ Quoted in Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, 31.

⁹ The principle of "equality of all subjects" was reflected also in the preamble of the Ottoman criminal law, adopted on May 3, 1840, which ensured the safety of all subjects of the Ottoman state without exception (Gülhane hattı, Düstür 1. Tertip. Cilt 1. 4). This process culminated in the 1869 Ottoman law of nationality, which defined all subjects of the empire as Ottoman citizens.

Tanzimat reforms (1830s-1850s) the concept of “equality” of all subjects, “the common territory” and “the common government” was formed in the Ottomanism policy framework. Ottoman official documents began to use the phrase “subjects of Sublime State (Ottoman Turkish: *Teba’a-yı Devlet-i Âliyye*)” in a collective sense.

However, in practice, the strong social differentiation between Muslims and non-Muslims alienated the non-Muslim communities from the Muslim society, thereby making it difficult for the reformers to integrate non-Muslims into the imperial nation¹⁰. Under these circumstances, officials at the highest level believed that equal rights for education and welfare would erase the social differentiation between Muslims and non-Muslims and develop a sense of citizenship and membership in a common “Ottoman” political identity.

To promote the principle of "the equality of all subjects" and to integrate non-Muslim elites into the Ottoman imperial nation, Grand Vizier Reshid Pasha and later on Ali Pasha together with Fuad Pasha considered the education and the army. Ali Pasha's vision regarding education was a step forward. He suggested selective integration¹¹, which implied, that the state should raise a new social group among the subjects of the state, particularly, among the non-Muslims, loyal to the state and integrate them into the imperial nation. In his political testament, Ali wrote:

*The state should clear the minds of people from painful ideas and raise all subjects in the same spirit. Upbringing through education does not only mean learning to read and write. One must use the acquired knowledge for the benefit of the state. Upbringing in general can be carried out in lyceums, such as Galatasaray. If all subjects of the Sublime State are brought up in the common spirit, it will be possible to avoid ideological contradictions*¹².

¹⁰ Ruben Safrastyan states that the idea of "the unity of the Ottoman society" was put forward by Reshid Pasha, but, in practice, it was used by the grand viziers Ali and Fuad Pasha based on the "merging" doctrine (Turkish: *kaynaştırma*), relying on the Turkish-Muslim element (Сафрастян, *Доктрина Османизма в политической жизни Османской империи*, 46).

¹¹ The term was put into words by Benjamin Nathans analyzing the integration process of Russian Jews (Benjamin Nathans, *Beyond the Pale: the Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. (Berkeley-Los Angeles: University of California press, 2002) 426).

¹² Engin Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlardan Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnâmeleri*. (İstanbul: BÜY, 1978) 47.

The Ottoman educational reforms in the 1840s and 1850s were aimed at promoting the idea of equality to soften deep social differentiation and raising loyal subjects. In the 1840s, Western-style Ottoman technical and medical high schools were opened to train officers, physicians for the army, and administrative staff for the Ottoman bureaucracy. In 1841, the Imperial School of Medicine opened its doors to non-Muslims¹³. The same year four Armenians (Ferukhan Barunak, Stepan Arslanyan, Hakob Hovhannisyan, and Mkrtich Barlatyan, the latter being from the Armenian Catholic millet) were accepted to this medical school.

Along with state schools, Ottoman embassies in Europe became the most important agents of the political socialization of the first generation of the Armenian youth. The case of the Ottoman Armenians demonstrates that the majority of the first-generation Armenian students, sent by state scholarship or at their own expenses, studied in Paris and simultaneously worked as translators, counselors, or doctors at the Embassy of the Ottoman Empire in Paris when Mustafa Reshid Pasha was the ambassador¹⁴. Undoubtedly, the Parisian years left their mark on the formation of mutual trust and sympathy between the Armenian students and reformers. It was during these years that they became acquainted with the reformist ideas of Ottoman liberal circles and believed that the reforms would change the social structure of the Ottoman Empire and the living conditions of non-Muslims.

The majority of Armenian youth on their return from Europe or graduation from state schools joined Ottoman reformers as advisers, translators, physicians, lecturers, and diplomatic representatives of the Ministry of Foreign Affairs and embassies, becoming a part of the Ottoman

---

¹³ Before the Tanzimat reforms the palace school (Ottoman Turkish: *Enderun-i Hümayun Mektebi*), where state officials were educated, and Muslim schools were closed to non-Muslim subjects.

¹⁴ For example, Krchikyan Hakob (Akop) Effendi (1806-1865) went to Paris as Reshid Pasha's interpreter and advisor and his sons' teacher in 1835. There, in Sorbonne, he attended courses in political science. Agathon (Agatonyan) Grigor Effendi (1823-1868) while studying at Grinyansk Agricultural College (France) worked as a translator at the Embassy of the Ottoman Empire in Paris. Stimaratchyan Gevorg Effendi (1821-1895) parallel with his study at Grinyansk Agricultural College worked as a translator to Reshid Pasha at the Embassy of the Ottoman Empire in Paris (Nazaret Taghavarian, *Grigor Aghaton. Tsagumn yev kensagrutyun*. (Venetik: Surb Ghazar, 1900) 24-26).

bureaucracy. They joined the ranks of the so called Men of Tanzimat, forming the group of Armenian Tanzimat-men who brought their investment in the reorganization, and the development of education, medicine, agriculture, and economy¹⁵. The technical role, specializations, and communication skills of the Armenian graduates were indispensable for Ottoman modernization. After the publication of the Imperial Rescript in 1856, which allowed non-Muslims to hold public offices, Armenian graduates were appointed members of the State Council and held administrative positions in the *vilayets*, where non-Muslims constituted a majority, allowing them a special status.

However, not all non-Muslim graduates occupied state positions upon returning home. Two hypotheses can be suggested for this, which in both cases are based on the issue of trust: not all non-Muslims were optimistic about reforms. Besides, the reformers appointed into governmental posts only those who, as Fuad Pasha stated, “really mastered the principle of a single Ottoman society”¹⁶, in other words, were reliable, politically socialized, and could be assigned to public office. The patronage of the Tanzimat reformers, who had a Western education, was an important factor in the selection of government personnel in the era of Tanzimat.

The Role of the Armenian Effendis in Shaping Ottoman Armenian Attitudes Towards the State Reforms

The Armenian graduates, who had absorbed European ideas of liberty and nation, were complained about the lack of equality and good education upon their return to the Ottoman Empire. They claimed that the life of the Ottoman Armenians could be improved if both the state and the Armenian nation achieved progress and civilization. On 27 April 1849, Armenian

---

¹⁵ For example, when the Imperial School of Medicine was established a majority of lecturers were non-Muslims. The picture was the same also in the 1850s. In 1852, among the lecturers of the Imperial School of Medicine Muslim lecturers were small in number, though the chief physician and supervision were Muslim. Among the non-Muslim lecturers were Valasidi, Gaspar Sinapyan, Zografos, Konstantin, Kara Todori, Servichen, Barochi, Pavlaki, Kalya, Valvan (Osman Uludağ, “Tanzimat ve hekimlik» in *Tanzimat I* (Istanbul: Maarif matbaası, 1940) 968).

¹⁶Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlardan Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnâmeleri*, 31.

students established the Araratyan union (Armenian: *Araratyan ynkerut 'yun*) in Paris. In an announcement of the Araratian union published in the newspaper, “*Arshaluys Araratian*” regarded education as the only possible solution to the existing situation. The ignorance could be challenged only by educating the nation; the former was the source of all troubles. The members of the union emphasized that the progress of the nation was mainly encouraged by the initiative of the state¹⁷. At this point, both the Tanzimat leadership and the Armenian youth united around the discourse of progress and civilization. This common vision made the incorporation of Armenian graduates into the imperial modernization project easier.

With the encouragement of the Ottoman reformers, the Young Armenians¹⁸ initiated the establishment of educational, medical, and agricultural associations and began to popularize the importance of raising the level of literacy among the Armenians and the development of agriculture in Armenia which was a geographical term. There were several important announcements of the “Agricultural Association” (Armenian: *Yerkragortsakan ynkerut 'yun*) established by the Armenian students of the Imperial Agricultural School in 1849. Both the Chair of the association (Grigor Aghaton – the dean of the Imperial Agricultural School) and the advisory board members (Hakob Krchikian, Serobve Vichenyan, Mkrtich Aghaton, Hakob Melikyan, Hevorg Stimarachyan, Nikoghayos Zorayan, Mikael Aghaton, Harutyun Mamdjyan) were European graduates. In the announcement of the first meeting, the progress of the Armenian people is viewed as an investment in the development of the Ottoman Empire¹⁹.

Additionally, the Young Armenians used the language of state reforms to justify their vision of the civilization of the Ottoman Armenians. Referring to state reforms that promised equal rights for all subjects, they emphasized

---

¹⁷ *Arshaluys Araratian*, № 366 (Hunis 23, 1850).

¹⁸ The term suggested by Vartan Artinian to refer to the Armenian graduates of state schools and European universities (Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863. İstanbul: Aras yayıncılık, 2004*). I use this term to refer to those graduates who had just returned to Istanbul and started to promote the discourse of progress and civilization. They were not decision-makers within the Armenian millet yet but attempted to reorganize and democratize the Armenian millet's administration.

¹⁹ *Ashaluys Arartian*, № 328 (Hunvar 7, 1849).

the importance of education. They believed that only education could improve the lives of Armenians under Ottoman rule. However, the equality discourse and new exchange relationship framework between the state and Armenian millet was met dubiously by the traditional part of the Armenian elite. One of the well-known intellectuals, the head translator of the Navy, Vardan Pasha (Hovsep Vardanyan) noted that the rights received as a result of the state reforms were interpreted in different ways among the Armenian elite:

*...Some people thought that being freed from the conditions of submission, the trust of the nation to the state would be converted into suspicion. Some claimed that the state would encourage such an initiative, which would lead to a civilized nation. While some thought that following its dreams and fantasies, the nation would lose everything it had...*²⁰

The Young Armenians believed that the political agenda of the Ottoman reformers could provide a solid ground for their programme that Gerard J. Libaridian described as cultural rather than political. However, several factors forced them to realize the political implications of the liberal agenda - that what appeared to be a cultural issue could not be tackled without political change²¹.

The Imperial Rescript of 1856 launched the second phase of the reforms, aiming at the integration of non-Muslims into the Ottoman imperial nation. These reforms tended to archive unification and standardization in the state administration. In this scope, non-Muslim millets' administration was restructured as well. The Rescript, reapproved the privileges granted to non-Muslim religious authorities in 1853 and urged them to prepare their precepts and submit their regulation to Sublime Porte within a fixed period²². The draft regulation of 1857 written by the Young Armenians (Nikoghayos Balyan, Nahapet Rusinyan, and Grigor Otyan) was submitted to the Sublime

²⁰ Hovsep Vardanian, *Sahmanadrakan chshmartutyunner*. (K.Polis: H. Muhendisian, 1863) 57.

²¹ Gerard Libaridian, *"The ideology of Armenian liberation: the development of Armenian political thought before the revolutionary movement: 1639-1885."* (PhD diss., University of California, LA, 1987) 89.

²² MIAM, fund M. Izmirlyan, file 14, 613 (18 cemazi ül-ahir 1856).

Porte on 17/29 June 1857²³. Several months later, the Sublime Porte declined to ratify the draft. At this point, Servichen Efendi (Serobve Vichenyan), a prominent representative of the Armenian Efendis and the leader of the constitutional movement, convened a new committee that promptly embarked on further activities. The re-edited draft was first promulgated in 1860, then suspended, and finally reinstated in 1863. With the Armenian Constitution²⁴ that adjusted every area of communal life, such as communal management, religious affairs, education, culture, and national taxes, the Armenian Patriarchate of Istanbul transformed into a representative body. The millet's administration was now ruled over by a national assembly, deputies of which were elected by the Armenians of the Ottoman Empire. The Patriarch, who was elected by the deputies, represented the millet to the imperial government.

Millet reforms conformed to cultural autonomy: however, increased control over the non-Muslim millets. From the perspective of equality, the reforms of the second phase - the acceptance of non-Muslims into the state bureaucracy, and universal conscription - were more tangible and welcomed by the non-Muslims more enthusiastically. In an article published in “*Meghu*” newspaper, the editor Harutyun Svachyan urged the Ottoman Armenians to take opportunity granted by the state and be “the captain on a ship instead of being servants”:

...The fate of our nation depends on the course taken by the Ottoman Empire. Whatever the Ottoman Empire does to develop to civilization, we should do the same thing. [...] We should start thinking from this very moment; otherwise, it may be too late afterward. Tajkistan [the Ottoman Empire] will alter in a while: railways, steamers, prosperous agriculture and trade... It is dishonourable to have a lower status in such a country, instead of taking higher positions and the first place... We should decide whether to be a servant or the captain on a ship, whether to stay solely soldiers or

---

²³ BOA, fund I.MVL, file 00382, 16736 (1274 Ra. 13).

²⁴ Historiography applies the term “constitution” to the Armenian National Constitution, taking into account the Armenian name (*Azgayin Sahmanadrutyun Hayots*). Nevertheless, I am inclined to consider it “a regulation”, since the Armenian National Constitution was nothing more than a charter on the regulations of the Armenian Apostolic millet.

*deserve magnificent positions and honour and to have an influence on state affairs*²⁵.

Armenian Tanzimat-men accepted the existing state as a starting point and connected the future of the Ottoman Armenians with the state, underlining the importance of cultural autonomy. On November 12, 1860, Grigor Agaton, Grigor Otyan, Mkrtich Peshiktashlyan, and Tigran Yusufyan established the Armenian Charity Association (Armenian: *Baregortsakan ynkerut'yun hayots*) that aimed to meet the education fees of poor and orphan Armenian boys. In the announcement the Armenian nation is considered “a major inseparable part of the Ottoman state’s society”. Its progress and development are regarded as a contribution to the development of the state that promised equal opportunities for all its subjects:

*...The Armenian nation formed a major part of this society. The Armenian nation knows that its fate depends on the Ottoman state, and its only hope, its protector, and the guarantor of its language and religion is the Ottoman government. However, it does not have a certain idea of how and within what frameworks can help the state that lead to the development and progress of the nation and the country. The country in which its [Armenian nation] fatherland is also located ...*²⁶

Discourse analysis of reports of the Armenian National Assembly and the deputies’ speeches at the sessions of the National Assembly lets me argue that the Ottoman Armenian elite learned and adopted the language of state reforms to demand real equal rights that would not be an illusion on the practical level and would improve the life of provincial Armenians.

The report of 1871, the initial edition of which was sent to the Grand Vizier, Mahmud Nedim Paşa, on April 11, 1872, was discussed during 4 sessions of the National Assembly. Referring to the Imperial Rescript of 1856, it was suggested providing Armenian soldiers to the Ottoman army instead of paying military tax. It aimed at relieving the tax burden and realizing the principle of equality. It was a ground-breaking point, which became the topic of heated discussions among the assembly members.

²⁵ Meghu, № 5 (Noyemberi 15, 1856).

²⁶ Haytararut'yun baregortsakan ynkerut'yan hayots. (Kostandnupolis: Tparan Hovhann Myuhendisyan, 1861) 7.

Though deputies agreed that military service would create a consciousness of equality among the Armenians and the Muslims, several assembly members opposed the idea of providing soldiers, bringing the argument that the provincial Armenians were not ready yet. Besides, it could lead to economic and demographic issues. Stepan Papazyan, a deputy of the National Assembly and journalist, insisted on the idea of conscription:

*...Armenians should be conscripted into the Ottoman army to perceive that they are also masters of a country where their families live and their property is. To protect them they are obliged, alongside their Ottoman fellow citizens, to serve their homeland and country (Armenian: hayrenyats u terut 'yany) on equal terms. This is the only way Muslims can give up their ruling position by accepting the idea of equal citizenship*²⁷.

Grigor Otyan, the most influential figure in the Armenian millet and an Ottoman Tanzimat-man who occupied different positions in the Ottoman bureaucracy, also shared this viewpoint and proposed to negotiate the idea of the Ottoman Armenians' conscription with the government, stating that "military service is an expression of a sense of honour and citizenship". However, Patriarch Mkrtich Khrimyan suggested postponing the issue until the nation would be ready for it. Particularly, he offered to use periodicals to spread patriotism and push the idea of civic responsibility among Armenians²⁸.

Discussions around the conscription into the Ottoman army demonstrate that the idea of a "common state and homeland" and "civil rights and duties" led to the construction of boundaries around Ottoman citizenship which was officially formed by Nationality law (1869). It defined all subjects of the Ottoman Empire citizens. Ruben Safrastyan argues that the Ottoman Nationality law set in motion a process of the "fusion" of Ottoman subjects²⁹.

On the practical level, both Muslims and non-Muslims of the empire were not ready for radical shifts. Matevos Mamuryan, a prominent intellectual and public speaker, stated that the policy of fusion was challenged by "religious prejudice, the superiority of those who ruled, and

²⁷ Atenagrutyunk' azgayin yndhanur zhoghovoy. №. LB, 1871, 502.

²⁸ Atenagrutyunk' azgayin yndhanur zhoghovoy, №. LB, 1871, 503; 505.

²⁹ Сафрастян, *Доктрина Османизма в политической жизни Османской империи*, 89.

fears and doubts of those who were ruled”. Coming to the Ottoman Armenians’ preference, Mamuryan stated that they preferred religious freedom to political, “since political freedom was an illusion in Turkey”. Mamuryan saw the salvation of the nation [the Ottoman Armenians] in the joint future within the Ottoman state. He proposed to accept the idea of Ottoman citizenship and demand real equal civil and political rights from the state³⁰.

The concept of a common future and the idea of Ottoman citizenship were the points that the Armenian elite shared without any argument. Even though the idea of Ottoman citizenship was met enthusiastically by the deputies, the majority insisted on saving the Armenian identity.

In contrast to Mamuryan, Nahapet Rusinyan, one of the influential decision-makers in the Armenian millet, underlined the importance of cultural and religious autonomy. In the session of the National Assembly Rusinyan said, “Freedom of the Ottoman Armenians was limited by internal affairs and national institutions - schools, churches, and hospitals”. Consequently, he encouraged deputies not to go beyond all bounds in order “to enjoy the trust of the caring state”³¹.

For the Armenian elite, Ottoman citizenship was a form of coexistence, where all nations had equal rights and duties and were loyal to the state. They accepted the form of citizenship that did not require assimilation. Consequently, as “an integral part of the Ottoman society” begun to demand their rights³².

Assembly member Stepan Papazyan believed that while it was not clear what the reforms would lead to, the nation should have been very careful. He proposed to complain about assimilation policy rather than demand reforms for all nations:

...If we need to say something, we will announce to the whole world that the Armenian nation and the Ottoman Empire are linked with the existence and integrity of each other based on their private interests. The

---

³⁰ Matevos Mamuryan, «Verak’nnéal sahmanadrut’yun», *Arevelyan mamul*. № 3. (Mart 1871) 120-121.

³¹ Atenagrut’yunk’ azgayin yndhanur zhoghovoy, № Zh, 1874, 51-52.

³² Atenagrut’yunk’ azgayin yndhanur zhoghovoy, № Zh, 1876, 181.

*Ottoman Empire can benefit from it [the Armenian nation] if at least once reviews the history, the alphabet, and other features of these ancient and devoted people. Armenia with its geography is a powerful barrier against the enemies of the Ottoman state. The Armenian nation is an ally of the Ottoman state. We will openly say and let our Ottoman fellow citizens understand that we are Armenians and will continue to maintain our Armenian identity even under the Ottoman flag. The idea of assimilation into one will not be useful to anyone; on the contrary, it will make us more dissatisfied. Having common interests, we are single and inseparable citizens of the Ottoman Empire. Therefore, we should respect the desires and opinions of each other and be useful to each other*³³.

The concept of a joint future and the idea of Ottoman citizenship was the point that the Armenian elite shared without any argument. Even though the idea of Ottoman citizenship was met enthusiastically, the majority of deputies insisted on saving the Armenian identity.

Conclusion

Exploring the Armenian efendis' attitude towards the Ottoman nation-building project, I have argued that although the Armenian Tanzimat-men shared the idea of Ottoman citizenship, they made it clear that membership in an imperial nation could not exclude the Armenian identity which was relatively inflexible.

For the Armenian Tanzimat-men, Ottoman citizenship was both a status that connected the Armenians to the state, and a set of boundaries that encircled rights and duties. The reforms of the first phase promised equal rights for all subjects, allowing Armenians to produce an empire-wide school system that would increase literacy among the Armenians and bring people closer to the state. Progress and literacy would ameliorate the condition of the fatherland – Armenia.

Collectively and over time, we see the trend of citizenship boundary growing more permeable during the 1870s. Adapting and utilizing the language of state reforms, the Armenian elite began to consider the

---

³³ Atenagrutyunk' azgayin yndhanur zhoghovoy, № ZhZ, 1876, 326.

Armenians as an “integral part of the Ottoman society” who were loyal and contributed to the development of the homeland and the state. However, the efendis made it clear that they shared the idea of citizenship, which provided a double identity – one imperial and one national, complementing each other.

References

- Ashaluys Arartian, № 328, 07.01.1849.
- Arshaluys Araratian. № 366. 23.06.1850.
- Meghu, № 5, 15.11.1856.
- Atenagrutyunk’ azgayin yndhanur zhoghovoy, №. LB, 22.10.1871.
- Atenagrutyunk’ azgayin yndhanur zhoghovoy, № Zh, 10.09.1876.
- Atenagrutyunk’ azgayin yndhanur zhoghovoy, № ZhZ, 10.12.1876.
- Haytararut'yun baregortsakan ynkerut'yan hayots. Kostandnupolis: Tparan Hovhann Myuhendisyan. 1861.
- Gülhane hattı, Düstür 1. Tertip. Cilt 1.
- Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (MIAM), fund M. Izmirlyan, file 14, 613. Islâhat Firmânı (18 Cemazi ül-ahir 1856).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), fund I.MVL, file 00382, 16736 (1274 Ra. 13).
- A Dictionary of Sociology, ed. by John Scott. Oxford University Press, 2014.
- Akarlı, Engin. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlardan Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnâmeleri*. Istanbul: BÜY, 1978.
- Anagnostopoulou, Sia, "The ‘Nation’ of the Rum Sings of Its Sultan: The Many Faces of Ottomanism,” in *Economy and Society on Both Shores of the Aegean*, edited by Baruh Tanatar and Kechriotis Vangelis, 79-105. Athens: Alpha bank Historical Archives.
- Artinian, Vartan. *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863*. Istanbul: Aras yayıncılık, 2004.
- Cohen, Julia. "Between civic and Islamic Ottomanism: Jewish imperial citizenship in the Hamidian era", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 44(2) (2012): 237-255.

-
- Cora, Yaşar Tolga. “Localizing Missionary Activities: Encounters between Tondrakians, Protestants and Apostolic Armenians in Khnus in the Mid-Nineteenth Century” n *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, edited by Yasar Tolga Cora, Dzovinar Derderian and Ali Sipahi, 109-132. London: IB Tauris, 2016.
  - Davison, Roderic. “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century”, *The American Historical Review*, vol. 59 (4) (1954): 844-864.
  - Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
  - Derderian, Dzovinar. “Shaping Subjectivities and Contesting Power through the Image of Kurds, 1860s” in *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, edited by Yasar Tolga Cora, Dzovinar Derderian and Ali Sipahi, 91-108. London: IB Tauris, 2016.
  - Eissenstat, Howard. “Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire” in *Nationalizing Empires*, Edited by Stefan Berger and Alexey Miller, 429-460. Budapest- New York: Central European University Press, 2015.
  - Findley, Carter. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
  - Göçek, Fatma. "The decline of the Ottoman empire and the emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab nationalisms", in *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, edited by Fatma Göçek, 15-83. SUNY Press, vol. 15 (2002).
  - Kamouzis, Dimitris. "Elites and the formation of national identity: the case of the Greek Orthodox millet (mid-nineteenth century to 1922)", in *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey*, edited by Benjamin Fortna, Stefanos Katsikas, Dimitris Kamouzis and Paraskevas Konoratas, 26-59 (Routledge, 2012).

-
- Antaramian, Richard. *"In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power, 1844-1896."* (PhD diss., University of Michigan, 2014).
  - Kılıçdağı, Ohannes. *"Socio-Political Reflections and Expectations of the Ottoman Armenians after the 1908 Revolution: Between Hope and Despair."* (PhD diss., Boğaziçi University, 2014).
  - Libaridian, Gerard. *"The ideology of Armenian liberation: the development of Armenian political thought before the revolutionary movement: 1639-1885."* (PhD diss., University of California, LA, 1987).
  - Mamuryan, Matevos. «Verak'neal sahmanadrut'yun», *Arevelyan mamul*. № 3. (Mart 1871) 120.
  - Nathans, Benjamin. *Beyond the Pale: the Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Berkeley-Los Angeles: University of California press, 2002.
  - Salzman, Ariel. "Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire", in *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, edited by Michael Hanagan and Charles Tilly, 37-66. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1999.
  - Stamatopoulos, Dimitrios. "From millets to minorities in the 19th-century Ottoman empire: An ambiguous modernization", in *Citizenship in historical perspective*, edited by Steven G. Ellis, Gudmundur Halfdanarson and Ann Katherine Isaacs, 253-273. Edizioni Plus – Pisa University Press Lungarno Pacinott, 2006.
  - Taghavarian, Nazaret. *Grigor Aghaton. Tsagumn yev kensagrutyun*, Venetik: Surb Ghazar, 1900.
  - Ueno, Masayuki. "'For the Fatherland and the state': Armenians negotiate the Tanzimat Reforms", *International Journal of Middle East Studies* vol. 45(1) (2013): 93-109.
  - Uludağ, Osman. "Tanzimat ve hekimlik» in *Tanzimat I*, 967-977. Istanbul: Maarif matbaası, 1940.
  - Vardanian, Hovsep. *Sahmanadrakan chshmartutyunner*. K.Polis: H. Muhendisian, 1863.

- Зеленев, Евгений, *Османизм и его роль в общественно - политической жизни Сирии, вторая половина XIX - нач. XX вв.*, Ленинград: ЛГУ, 1990.
- Сафрастян, Рубен, *Доктрина Османизма в политической жизни Османской империи*, Ереван: Изд-во АН АССР, 1985.
- Фадеева, Ирма, *Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи. Османизм – панисламизм (XIX – начало XX в.)*, Москва: Наука, 1985.

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ
ՕՍՄԱՆԱՀՊԱՏԱԿ ՀԱՅԵՐԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ
ԹԱՆՁԻՄԱԹՅԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ**

*Անահիտ Քարտաշյան
Հայ-ռուսական համալսարան*

Հոդվածն ուսումնասիրում է օսմանահպատակ հայ էֆենդիների արձագանքն օսմանյան կայսերական ազգաշինության նախագծին թանգիմարյան բարեփոխումների ընթացքում: Այն փորձում է պատասխանել հարցին, թե արդյո՞ք հայ վերնախավի համար օսմանյան քաղաքացիական ինքնության նոր ձևը հիմնված էր բացառապես կայսերական ազգին անդամակցելու գաղափարի վրա, թե առաջ էր քաշվում երկակի՝ կայսերական, կամ էթնոկրոնական/ազգային ինքնության գաղափարը:

Կոստանդնուպոլսում (Ստամբուլ) լույս տեսած հայկական թերթերի խմբագրականների և Հայոց Ազգային ժողովի ատենագրությունների դիսկուրս վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ հայ վերնախավը կիսում էր օսմանյան քաղաքացիության գաղափարը, բայց միևնույն ժամանակ ընդգծում էր, որ կայսերական ազգին անդամակցությունը չէր կարող բացառել հայկական ինքնությունը:

**«ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ» ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ
ԱԴԱՊՏԱՑԻՈՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ.
FIQH AL-AQALLIYYĀT**

Հեղինակ Բարսեղյան¹

*Քաղաքակրթական և մշակութային
հետազոտությունների կենտրոն*

Համառոտագիր

Եվրոպայում «Մուսուլման եղբայրների» առաջին խմբերը սկսեցին հաստատվել 20-րդ դարի երկրորդ կեսին, ինչը ժամանակագրական առումով համընկնում է մուսուլմանների՝ դեպի Եվրոպա արտագաղթի առաջին մեծ ալիքի հետ: Դրա արդյունքում իսլամի ողջ պատմության ընթացքում առաջին անգամ զգալի թվով մուսուլմաններ ստիպված էին ապրել ոչ իսլամական հասարակություններում: Սա մի շարք հարցադրումներ առաջացրեց, որոնք առնչվում էին ամենատարբեր խնդիրների՝ սկսած Եվրոպայում մուսուլմանների բնակվելու թույլատրելիության հարցից մինչև կենցաղային սովորական խնդիրներ: Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, թե «Մուսուլման եղբայրները» ինչպիսի մեխանիզմներ է կիրառում Եվրոպայում մուսուլմանների կեցությունը հիմնավորելու և վերոնշյալ հարցադրումներին պատասխաններ գտնելու համար, և թե ինչպես է ադապտացվում նրա գաղափարախոսությունը ստեղծված նոր իրադրությունների պայմաններում:

**Հոդվածի
պատմությունը**

Ներկայացվել է՝ 2
նոյեմբերի 2023
Ընդունվել է՝ 15
դեկտեմբերի 2023

Բանալի բառեր՝

*«Մուսուլման
եղբայրներ»,
իսլամ, Եվրոպա,
իսլամ, մուսուլմա-
նական փոքրա-
մասնություններ,
wasatiyya, fiqh al-
aqalliyyāt, dār al-
da'wa*

DOI:

**10.56673/18294502
-23.17-27**

Ներածություն

Եվրոպայում «Մուսուլման եղբայրների» առաջին խմբերը սկսեցին հայտնվել 20-րդ դարի երկրորդ կեսին: Դրա հիմնական պատճառը Եգիպտոսում, իսկ հետագայում նաև արաբական այլ

¹ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, էլ. փոստ
heghinbarseghyan@gmail.com

երկրներում «Մուսուլման եղբայրների»² անդամների նկատմամբ սկսված հետապնդումներն էին³: Սկզբնական շրջանում իխվանները Եվրոպան տեսնում էին որպես ժամանակավոր հանգրվան (նույնիսկ համեմատականներ էին անցկացնում 622 թվականին Մուհամմադ մարգարեի՝ Մեքքայից Մադինա կատարած հարկադրական հիջրայի հետ⁴)՝ շարունակելով իրենց գործունեությունը կենտրոնացնել արաբական երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա: Կարճ ժամանակում, սակայն, նրանց ներկայությունը Եվրոպայում դարձավ ավելի կայուն և հարատև: Իխվանները Եվրոպայում գործողությունների ազատություն ստացան, ինչից զրկված էին իրենց երկրներում և ինչի համար հաճախ բռնաճնշումների էին ենթարկվում: Շարունակելով և՛ խոսքով, և՛ գործով աջակցել «մուսուլմանական աշխարհում» իսլամական պետություններ ստեղծելու գաղափարը՝ իխվաններն իրենց ուշադրությունը սկսեցին կենտրոնացնել

² «Մուսուլման եղբայրներ» տերմինը օգտագործվում է կազմակերպության նկատմամբ, իսկ ցանցի մաս կազմող անհատների նկատմամբ կիրառվում է «իխվան» տերմինը:

³ Եզիպտոսում «Մուսուլման եղբայրների» անդամների դեմ հետապնդումներ սկսվեցին Գամալ Աբդել Նասսերի կողմից (1956-1970), որոնք շարունակվեցին նաև Անվար Սադատի (1970-1980) և Հոսնի Մուբարաքի (1981-2011) նախագահության շրջանում: Սիրիայում «Մուսուլման եղբայրների» դեմ բռնաճնշումների ալիքը սկսվեց 1980-ական թվականներին՝ պայմանավորված 1982 թվականի Հոմսի ապստամբությամբ: 1980-1990-ական թվականներին իխվանների դեմ համանման բռնաճնշումներ իրականացվեցին նաև Լիբիայում և Թունիսում: Իրաքից Եվրոպա արտագաղթի ալիքը հիմնականում տեղի է ունեցել 1990-1991 թվականներին՝ Օսի առաջին ճգնաժամից՝ Իրաքի կողմից Քուվեյթ ներխուժումից և օկուպացումից հետո: Իխվանների՝ Եվրոպայում հայտնվելու պատճառների մասին տե՛ս, օրինակ, Frampton M., *The Muslim Brotherhood and the West: A History of Enmity and Engagement* (Harvard University Press, 2018) և Maréchal B., *The Muslim Brothers in Europe: Roots and Discourse* (Leiden/Boston, 2008):

⁴ Vidino L., *Aims and Methods of Europe's Muslim Brotherhood*, Current Trends in Islamist Ideology (Hudson Institute, 2006), <https://www.hudson.org/national-security-defense/aims-and-methods-of-europe-s-muslim-brotherhood>, մուտք՝ 01.11.2023:

արևմուտքում ապրող մուսուլմանների վրա՝ նրանց դիտարկելով որպես իրենց գործունեության համար պարարտ հող և փորձելով նրանց մոտ տարածել իսլամի իրենց մեկնաբանությունը: Դրանով իիսլամները նպատակ են հետապնդում մոնոպոլիզացնել «եվրոպական իսլամը» և եվրոպական կառավարությունների մոտ հանդես գալ մուսուլմանական ամբողջ փոքրամասնության անունից:

Եվրոպայի մուսուլման բնակչության հիմնական մասի այստեղ հաստատվելու ժամանակաշրջանը համընկնում է իիսլամների առաջին խմբերի ժամանման հետ: Մուսուլմանների արտագաղթը Եվրոպա գլխավորապես պայմանավորված էր մի կողմից իրենց երկրներում տնտեսական ճգնաժամով և գործազրկությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ եվրոպական երկրներում էժան աշխատուժի բարձր պահանջարկով: Սրանով պայմանավորված՝ 1950-60-ական թվականներին Եվրոպա արտագաղթածների մեծամասնությունը արական սեռի երիտասարդ ներկայացուցիչներ էին, որոնց մի մասը ամուսնացած էր և ընտանիք ուներ, սակայն գործազրկության պատճառով ստիպված էր եղել արտագաղթել Եվրոպա՝ ընտանիքը թողնելով հայրենի երկրում: Նրանց մեծ մասը չէր տիրապետում եվրոպական լեզուներին և չուներ կրթական բարձր մակարդակ, իսկ ունենալու դեպքում դրա մասին հավաստող դիպլոմները շատ հաճախ վավեր չէին ճանաչվում եվրոպական երկրներում, ուստի արտագաղթյալների մեծամասնությունը գլխավորապես կենտրոնացված էր տնտեսության ցածր ոլորտներում⁵: Այս մարդիկ նույնպես Եվրոպան չէին տեսնում որպես մշտական բնակության վայր: Նրանք սպասում էին իրենց երկրներում քաղաքական ու

⁵ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին մուսուլմանների՝ Եվրոպա արտագաղթի պատճառների, ընթացքի և հետևանքների շուրջ տե՛ս, օրինակ, Nielsen J., *Muslims in Western Europe* (Edinburgh University Press, 2016. First edition in 1992):

տնտեսական վիճակի կարգավորմանը, որից հետո հնարավոր կլինե՞ր կրկին հետ վերադառնալ և վերամիավորվել իրենց ընտանիքների հետ: Սակայն ժամանակի ընթացքում ակնհայտ դարձավ, որ իրենց երկրներում սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավումը հազիվ թե կարող է տեղի ունենալ մոտ ապագայում, ինչը ստիպեց շատերին վերանայել Եվրոպայում մշտական բնակություն հաստատելու հեռանկարը և այստեղ բերել նաև իրենց ընտանիքներին: Արդյունքում Եվրոպա աշխատանքի համար եկած մուսուլմանների միայն մի մասը իրականում հետ վերադարձավ իրենց երկրներ⁶:

Մուսուլմանների հաստատվելը Եվրոպայում մի շարք հարցադրումներ և խնդիրներ առաջ բերեց, որոնք անհապաղ պատասխաններ ու լուծումներ էին պահանջում: Եթե սկզբնական շրջանում դրանք այնքան էլ սուր ձևով արտահայտված չէին, քանի որ, ինչպես նշվեց, մուսուլմանների առաջին սերունդը Եվրոպան դիտարկում էր որպես ժամանակավոր հանգրվան, իրավիճակը կտրուկ փոխվեց նրանից հետո, երբ մուսուլմանների մի զգալի մասը որոշեց հետ չվերադառնալ իրենց երկրներ, այլ՝ մշտական բնակություն հաստատել Եվրոպայում: Մինչդեռ նրանք հստակորեն բաժանել էին իրենց կյանքի աշխարհիկ ոլորտը, որն առնչվում էր եվրոպական հասարակությունների և իրենց աշխատանքի հետ, կրոնական ոլորտից, որը հիմնականում տան սահմաններից դուրս չէր գալիս: Ընտանիքների վերամիավորումից հետո այս տարանջատումը այլևս անհնար դաձավ: Իսլամը դադարեց ընկալվել որպես մուսուլմանի «անձնական գործ»․ այն վերածվեց կարևոր գործոնի նրա ընտանեկան և աշխատանքային ամենօրյա

⁶ Եթե 1950թ. Եվրոպայում մուսուլմանների ընդհանուր թիվը կազմում էր 10,765,329 մարդ կամ 1.97%, ապա 2020թ.՝ այս թիվը հասել է 42,706,747 մարդու կամ 5.76%: St u Kettani H., *Muslim Population in Europe: 1950-2020*, International Journal of Environmental Science and Development, Vol. 1, No. 2 (June 2010):

կյանքում⁷: Առաջ եկան մի շարք կարևոր հարցադրումներ՝ սկսած նրանից, թե արդյոք մուսուլմանների համար ընդհանրապես թույլատրելի է ապրել ոչ իսլամական հասարակություններում թե ոչ, և վերջացրած առավել կենցաղային հարցերով, օրինակ՝ արդյոք մուսուլմանը կարող է գնել ոչ հալալ ձևով մորթված միս, մասնակցել խնջույքի, որտեղ հյուրասիրվում են ալկոհոլ և խոզի միս, վաճառող աշխատել խանութում, որտեղ ալկոհոլ է վաճառվում, շնորհավորել ոչ մուսուլմանին ոչ իսլամական տոների կապացությամբ, ինչպես պետք է ամուսնանալ և ամուսնալուծվել և այլն:

Ակնհայտ դարձավ, որ իրավական տեսանկյունից հսկայական բաց կար, որը պետք է լրացվեր: Իսլամներն առաջինն էին, որ գիտակցեցին այս նոր իրադրությունների պայմաններում փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտությունը: Այս բացը լրացնելու համար «Մուսուլման եղբայրների» տեսաբանները ստիպված էին վերանայել և վերաձևակերպել միջնադարյան կրոնական մի շարք տեսություններ, որոնք առնչվում էին ոչ իսլամական հասարակություններում մուսուլմանների ապրելու թույլատրելիությանը, մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների փոխհարաբերություններին և այլ էական խնդիրների, որոնց Եվրոպայում ապրող մուսուլմանները բախվում էին ամեն օր⁸:

⁷ Պատահական չէ, որ ընտանիքների վերամիավորման գործընթացը ուղեկցվեց Եվրոպայում մզկիթների քանակի կտրուկ աճով: Sten Nielsen J., *Muslims in Western Europe*, 117:

⁸ Բացի վերոնշյալ հարցադրումներից կան նաև մի շարք խնդիրներ՝ կապված «Մուսուլման եղբայրների» ներքին գաղափարախոսության հետ, օրինակ՝ Հասան ալ-Բաննայի դեմ լինելը hizbiyyah-ին՝ բազմակուսակցական համակարգին: Ինչպես գրում է ամերիկացի հետազոտող Քարրի Ռոզեֆսկի Վիքեմը, Հասան ալ-Բաննային բացահայտորեն քննադատելը կամ նրա գաղափարներից և նախանշած ուղուց շեղվելը բացասաբար է ընդունվում շատ իսլամների կողմից, և այն քիչ դեպքերում, երբ որևէ անդամ փորձում է դեմ գնալ Հասան ալ-Բաննային և տարբերվող տեսակետ հայտնել, քննադատության է արժանանում այլ անդամների կողմից: Այս դեպքում, օրինակ, կուսակցությունների դեմ արգելքը շրջանցելու համար առաջ է քաշվում այն թեզը, որ Հասան ալ-Բաննան դեմ է եղել ոչ թե

Ակնհայտ է, որ տեղի են ունենում փոփոխություններ, որոնք «Մուսուլման եղբայրների» ժամանակակից շարժումը տարբերակում և առանձնացնում են 1928 թվականին Հասան ալ-Բաննայի ստեղծած կազմակերպությունից, և թեև շարժման «դասական» գաղափարախոսները շարունակում են կարևոր դեր խաղալ այս նոր շարժման մեջ և պարբերաբար մեջբերվում են նրա ժամանակակից անդամների կողմից, նրանց կողքին ականատես ենք լինում նոր գաղափարախոսների ի հայտ գալուն, որոնց մեջ հատկապես կարևոր են եգիպտացի իսլամական իրավագետ Յուսուֆ ալ-Կարադավին⁹ և իրաքցի իսլամական իրավագետ Տահա

ընդհանրապես բազմակուսակցական համակարգին, այլ նրա դիրքորոշումը պայմանավորված է եղել տվյալ ժամանակաշրջանում Եգիպտոսում առկա իրավիճակով՝ այդ թվում եգիպտացի քաղաքական գործիչների կոռումպացված վարքով և թագավորի ու բրիտանացիների կողմից կատարված ընտրական խաբրդախություններով: Սա ավելի քիչ չափով վերաբերում է նաև Սայյիդ Կուտբին: Կանադացի հետազոտող Ջոն Քալվերտը նշում է, որ Սայյիդ Կուտբի shahīd-ի՝ նահատակի կարգավիճակը իսլամների համար խոչընդոտում է ամբողջովին մերժողական դիրք զբաղեցնել Կուտբի թողած ժառանգության նկատմամբ: Ուստի այս և նմանատիպ այլ հարցերը բավականին նուրբ մոտեցում են պահանջում: Այս խնդրի շուրջ ավելի մանրամասն տե՛ս Wickham C. R., *‘What Would Hasan Al-Banna Do?: Modern (Re-)Interpretations of the Brotherhood’s Founding Discourse’*, *The Muslim Brotherhood in Europe*, Bakker E. (ed.), Meijer R. (ed.), 2013, 240-248, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199327638.001.0001>; Calvert J., *Wayward Son: The Muslim Brothers’ Reception of Sayyid Qutb*, *The Muslim Brotherhood in Europe*, Bakker E. (ed.), Meijer R. (ed.), 2013, 249-271, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199327638.003.0012>:

⁹ Յուսուֆ ալ-Կարադավին (1926-2022) 20-21 դդ. մուսուլման ամենաազդեցիկ գիտնականներից և իրավագետներից մեկն է: Նա հատկապես հայտնի է կատարական ալ-Ջազիհա հեռուստատեսությամբ հեռարձակվող al-Sharī‘ah wa al-Hayāt («Շարիաթ և կյանք») հաղորդումից, որում նա պարբերաբար հյուրընկալվում էր և քննարկում իսլամի հետ առնչվող տարատեսակ հարցեր: Ալ-Կարադավին ղեկավար պաշտոններ է զբաղեցրել «Մուսուլման եղբայրների» հետ առնչություն ունեցող մի շարք կազմակերպություններում, օրինակ՝ Էական դերակատարություն է ունեցել «Ֆետվայի և ուսումնասիրությունների եվրոպական խորհրդի» (The European Council for Fatwa and Research, ECFR) ստեղծման մեջ և տևական ժամանակ զբաղեցրել է նրա տնօրենի պաշտոնը: Թեև կյանքի ավելի ուշ շրջանում հերքել է իր անդամակցությունը «Մուսուլման եղբայրներին», նա

Զաբիր ալ-Ալվանին¹⁰, որոնք հիմնադրապես դեր են խաղացել իրավական մի շարք հայեցակարգերի մշակման գործում, որոնց անդրադարձ կկատարվի ստորև:

«Մուսուլման եղբայրների» գաղափարախոսությունը իսլամական մտքի տարբեր բնեռների կենտրոնում. *wasatiyya*-ի ուսմունքը

Հասան ալ-Բաննան իսլամը տեսնում էր որպես ինքնաբավ համակարգ և կենսակերպ, որն արդիական է բոլոր ժամանակների և ցանկացած տեղի համար: Սա իր արտահայտությունն է գտել նրա մշակած *shumuliyyat al-islām* հայեցակազմի մեջ, որը կարելի է սահմանել որպես «իսլամի համընդգրկունության մասին ուսմունք»: Հասան ալ-Բաննան կարծում էր, որ իսլամը պետք է դրվի ամեն ինչի հիմքում, և մուսուլմանները չպետք է այն տարանջատեն իրենց կյանքի մյուս ոլորտներից, այլ պետք է ձգտեն ինտեգրել այն իրենց առօրյա կյանքում: Ըստ այս հայեցակարգի՝ իսլամը պարզապես կրոն չէ, այլ՝ անկախ և ինքնաբավ համակարգ և կենսակերպ, որով կարգավորվում են մարդու կյանքի բոլոր բնագավառները՝ անձնական, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական և այլն:

Իսլամի՝ կենսակերպ լինելու թեզը իրենից ենթադրում է, որ անհրաժեշտ է ձկունություն ցուցաբերել և հարմարվել ժամանակակից աշխարհի պահանջներին և պայմաններին: Արդյունքում «Մուսուլման եղբայրների» տեսաբանները մշակեցին

համարվում է վերջինիս գլխավոր տեսաբաններից մեկը, և նրա գրքերն ու ֆետվաները պարբերաբար կիրառվում և մեջբերվում են շարժման անդամների կողմից:

¹⁰ Ծագումով իրաքցի Տահա Զաբիր ալ-Ալվանին (1935-2016) ԱՄՆ-ում «Մուսուլման եղբայրների» հիմնական ներկայացուցիչներից մեկն էր, որտեղ հիմնել և երկար տարիներ ղեկավարել է «Հյուսիսային Ամերիկայի ֆիկհի խորհուրդը» (Fiqh Council of North America), ինչպես նաև ղեկավարել է Վերջինիա նահանգում տեղակայված Գորդոբայի համալսարանը: Այս երկու կառույցներն էլ ԱՄՆ-ում «Մուսուլման եղբայրների» ցանցի մաս են կազմում:

մի շարք կարևոր հայեցակարգեր՝ նպատակ հետապնդելով համակարգել Եվրոպայի մուսուլմանական փոքրամասնությունների կյանքի բոլոր ոլորտները: Այդ հայեցակարգերի էությունը կայանում է իսլամական ինքնության պահպանման և եվրոպական հասարակությունների հետ ձուլումը կանխելու մեջ, որը, սակայն, միննույն ժամանակ թույլ կտա մուսուլմանների ինտեգրումը այս հասարակությունների մեջ՝ կանխելով նրանց մեկուսացումն ու մուսուլմանական գետտոների առաջացումը¹¹: Այս միտքը լավագույնս արտահայտել է Յուսուֆ ալ-Կարադավին իր հայտնի դարձած խոսքում՝ «պահպանողականություն՝ առանց մեկուսացման և ազատականություն՝ առանց ձուլվելու»¹²:

Այս հայեցակարգերի մեջ կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում *wasatiyya*-ն՝ «չափավորության» կամ «միջին ճանապարհի» ուսմունքը: Թեև այն ավելի խորը արմատներ ունի, *wasatiyya*-ն նոր շունչ է ստացել 20-րդ դարի երկրորդ կեսին մեկնարկած վերոնշյալ իրադարձությունների լույսի ներքո և դրանց թելադրանքով: Նրա գլխավոր տեսաբաններից մեկը Յուսուֆ ալ-Կարադավին է, որի

¹¹ Այս առնչությամբ հետաքրքրության է արժանի Եվրոպայում «Մուսուլման եղբայրների» գլխավոր կառույցի՝ «Եվրոպացի մուսուլմանների խորհրդի» (Council of European Muslims, CEM) կողմից 2000-ական թթ. հրատարակված «Եվրոպայի մուսուլմանների խարտիա» անվանումը կրող փաստաթուղթը, որում լավագույնս արտահայտված են Եվրոպայում մուսուլմանների կեցության շուրջ «Մուսուլման եղբայրների» գաղափարները: Այս փաստաթուղթն ուղղված է Եվրոպայի մուսուլմաններին և կոչ է անում նրանց ինտեգրվել եվրոպական երկրների հասարակություններում և ակտիվորեն մասնակցել նրանց հասարակական-քաղաքական կյանքին: Ըստ էության, սա CEM-ի առաջին փորձն էր ուրվագծել իսլամի իր ընկալումն ու այս կարևոր հարցերում իր դիրքորոշումը: *St u Muslims of Europe Charter*, Council of European Muslims, <https://www.eumuslims.org/en/islam-europe>, մուսթ՝ 22.03.2023:

¹² "Muḥāfaẓa dūn ingilāq, infitāḥ dūn dawbān", Yūsuf al-Qaradāwī, *Awlawiyyāt al-Ḥaraka al-Islāmiyya*, (Lubnān: Dār al-Risāla, 2000), 171.

աշխատություններում այս հայեցակարգի ուսումնասիրությունը կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում¹³:

Wasatiyya տերմինը ծագում է արաբերեն wasat բառից, որը կարելի է թարգմանել որպես «մեջտեղ», «արդար», «չափավոր»: Wasat տերմինը վերցված է Դուրանից: Այն հիշատակվում է, օրինակ, 68:28 այաթում՝ qāl awsaṭuhum (նրանցից ամենաարդարներն ասացին), ինչպես նաև 2:143 այաթում, որում մասնավորապես ասվում է, որ Ալլահը մուսուլմաններին «դարձրել է» ummatan wasatan՝ «միջանկյալ ումմա», որպեսզի նրանք լինեն «վկաներ» (shuhadāʾ) ողջ մարդկության համար, իսկ Մուհամմադ մարգարեն լինի նրանց վկան¹⁴:

Wasatiyya-ի հայեցակարգի մեջ դրված է չափավորության, «աշխարհիկության և արմատականության միջև միջին ճանապարհ լինելու»¹⁵ գաղափարը, որը Ալ-Կարադավին համարում է իսլամի հիմնական հատկանիշներից ու առանձնահատկություններից մեկը: Դրա էությունը կայանում է ոչ իսլամական միջավայրում մուսուլմանների կյանքի տարբեր ոլորտների (կրոն, աշխատանք, ընտանիք) ներդաշնակեցման մեջ: Այն խրախուսում է մուսուլմաններին ներգրավվել այդ երկրների քաղաքական և հասարակական կյանքում, լինել հարգալից այլ կրոնների և մշակույթների ներկայացուցիչների նկատմամբ, զերծ մնալ կրոնական ծայրահեղականությունից և ֆանատիզմից, սակայն միևնույն ժամանակ մնալ զգոն և հավատարիմ իսլամական արժեքներին:

¹³ Այս հարցի շուրջ նրա հիմնական մտքերը ամփոփված են հետևյալ աշխատության մեջ. Yūsuf al-Qaradāwī, *Fiqh al-Wasatiyya al-Islāmiyya wa al-Tajdīd* (Markaz al-Qaradāwī li al-Wasatiyya al-Islāmiyya wa al-Tajdīd, 2009):

¹⁴ Այս հարցի շուրջ ավելի մանրամասն տե՛ս Քոչարյան Հ. Մ., *Ումմայի կարգավիճակն ու բնորոշումը Դուրանում և վաղ իսլամական սկզբնաղբյուրներում* (Երևան, 2005):

¹⁵ Vidino L., *Aims and Methods of Europe's Muslim Brotherhood*.

Wasatiyya-ն լիովին համահունչ է «Մուսուլման եղբայրների» գաղափարախոսությանը: «Մուսուլման եղբայրների» գաղափարախոսությունը միջին տեղ է զբաղեցնում իսլամական տարբեր հոսանքների և ուղղությունների մեջ: Դեռևս Հասան ալ-Բաննան իր նորաստեղծ շարժում-կազմակերպությունը դնում էր իսլամական մտքի տարբեր բևեռների կենտրոնում: Դրա լավագույն օրինակներից մեկն այն է, որ «Մուսուլման եղբայրները» չի հանդիսանում որևէ կոնկրետ մազհաբի՝ կրոնաիրավական դպրոցի հետևորդ՝ անհրաժեշտ համարելով իրավական վճիռներ կայացնելիս չսահմանափակվել միայն մեկ մազհաբի սահմաններում¹⁶:

Իսկ սուֆիականության¹⁷ հետ, օրինակ, «Մուսուլման եղբայրները» կիսում է հոգևոր ասպեկտի կարևորությունը, սակայն տարակարծիք է նրա հետ և չի ընդունում միստիկների՝ հասարակությունից ամբողջությամբ մեկուսանալու և միայն Ալլահի պաշտամունքին նվիրվելու պրակտիկան և կարևորում է մասնակցությունն ու ներգրավվածությունը հասարակական և քաղաքական կյանքին¹⁸: Ալ-Կարադավին ոչ միայն թույլատրելի է

¹⁶ Այս մասին խոսել է դեռևս Հասան ալ-Բաննան, ով կարևոր էր համարում իրավական վճիռներ կայացնելիս առավելություն չտալ միայն մեկ մազհաբի: Իսկ Ալ-Կարադավին այս առնչությամբ գրում է, որ թեև պետք է դուրս գալ կոնկրետ մազհաբի հետևելու պարտադրանքից, սակայն միևնույն ժամանակ չի կարելի բոլոր չորս մազհաբներին հակասող վճիռ կայացնել: *St u Yusuf al-Qaradāwi, Fī Fiqh al-Aqallīyyāt al-Muslīmā* (al-Qāhira: Dār al-Shurūq, 2001), 57-60:

¹⁷ Սուֆիականությունը (արաբերեն՝ al-ṣūfiyya կամ al-taṣawwuf) 8-րդ դարի երկրորդ կեսին իսլամում առաջացած միստիկական և հոգևոր ուղղություն է, որի նպատակը Ալլահի հետ ներքին կապի խորացումը և նրա հետ մտերմության ձգտումն է: Սուֆիականության հետևորդները՝ սուֆիները, հոգևոր տարբեր վարժանքների միջոցով ձգտում են հասնել հոգևոր մաքրության, ներքին խաղաղության և կատարելության: *St u William C. Chittick, "Taṣawwuf", The Encyclopaedia of Islam, vol. 10 (Leiden: Brill, 2000), 313-324:*

¹⁸ Այստեղ կարևոր դեր է խաղում այն հանգամանքը, որ Հասան ալ-Բաննան դեռևս պատանի հասակում հետաքրքրված է եղել սուֆիականությամբ և եղել է

համարում արևմուտքի երկրներում մուսուլմանների բնակվելը և դրանց հասարակա և քաղաքական կյանքում նրանց ակտիվ ներգրավվածությունը, այլև նշում է, որ «այս դարում իսլամի համար անհրաժեշտություն է իր ներկայությունը հաստատել այն հասարակություններում, որոնք ազդեցություն ունեն համաշխարհային քաղաքականության վրա»¹⁹: Իսկ Ալ-Ալվանին գրում է, որ մուսուլմանների ներկայությունը ցանկացած երկրում պետք է հարատև բնույթ կրի, այլ ոչ թե՝ ժամանակավոր՝ պայմանավորված իսլամական աշխարհում քաղաքական և տնտեսական պատճառներով. որպես օրինակ նա բերում է Մուհամմադ մարգարեի ժամանակ Հաբաշա՝ Եթովպիա, գաղթած մուսուլմաններին: Նրանց փախուստը պայմանավորված էր Մեքքայում ստեղծված պայմաններով, որոնք ուղղակիորեն վտանգում էին մուսուլմանների կյանքը: Սակայն երբ 630 թվականին Մուհամմադ մարգարեն գրավեց Մեքքան, Եթովպիա գաղթած մուսուլմանները հետ չվերադարձան, այլ, մնալով Եթովպիայում, ձեռնամուխ եղան այնտեղ իսլամի քարոզմանը և տարածմանը: Նույնկերպ էլ Եվրոպայում բնակություն հաստատած մուսուլմանները պետք է ոչ միայն շարունակեն ապրել այնտեղ, այլև ակտիվորեն ներգրավվեն այդ երկրների քաղաքական և հասարակական կյանքում՝ հավատարիմ մնալով իսլամի՝ *‘ālamīyya-*ին՝ գլոբալ բնույթին: Ընդ որում, Ալ-Ալվանին դա համարում է ոչ թե

Հասաֆիյա տարիկայի (սուֆիական եղբարություն) անդամ: Վերջինս առաջացել է Շազիլիյա տարիկայից, որը հասարակակենտրոն էր և չէր ընդունում այլ սուֆիների՝ հասարակությունից մեկուսանալու պրակտիկան: Հասարակությունից մեկուսանալու փոխարեն այն նպատակ էր հետապնդում ամրապնդել իսլամը մարդկանց կյանքում և սոցիալական հարաբերություններում: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, (New York: Oxford University Press, 1969), 1-6:

¹⁹ Al-Qaraḏāwī, *Awlawiyyāt al-Ḥaraka al-Islāmiyya*, 170.

մուսուլմանների իրավունքը (haqq), այլ՝ պարտականությունը (wājib)²⁰:

Սալաֆիների²¹ հետ մուսուլման եղբայրները համամիտ են այն հարցում, որ իսլամական իրավունքի գլխավոր աղբյուրները՝ Դուրանն ու Սուննան, պետք է անհերքելի հեղինակություն լինեն իրավական վճիռների կայացման համար, սակայն նաև կարևորում են իսլամական իրավունքի երկրորդական աղբյուրների կիրառումը: Եթե սալաֆիները միայն salaf-ի կողմից կիրառված մեթոդներն են ընդունելի համար, իսլամները կարծում են, որ յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան ունի իր առանձնահատկություններն ու կարիքները, և նոր մեթոդների կիրառումն ու իրավական նոր վճիռների ընդունումն անխուսափելի է: Սա պայմանավորված է իսլամի գլոբալ բնույթով (‘ālamīyyah). իսլամը նախատեսված է ողջ մարդկության և բոլոր ժամանակների համար, հետևաբար այն չի կարելի սահմանափակել միայն որոշակի ժամանակաշրջանով՝ զրկվելով ժամանակակից հասարակություններում կարևոր գործոն լինելու հնարավորությունից: Ալ-Ավանին այս առնչությամբ գրում է, որ անցյալի իրավագետները չեն ապրել նույն պայմաններում, ինչ մենք: Այժմ մշակույթների փոխներգործության և համակեցության ժամանակաշրջան է, իսկ անցյալի իրավագետները ապրել են բաժանված և մեկուսացված աշխարհում, դրա համար տիրապետող է եղել է fiqh al-ḥarb-ը՝ «պատերազմի ֆիկհը», սակայն իր տեսակով տարբեր այսօրվա աշխարհում մուսուլմանական աշխարհին անհրաժեշտ է fiqh al-ta‘āyush՝ «համակեցության ֆիկհ»: Միջնադարյան շրջանի մի շարք հեղինակների և իրավագետների

²⁰ Ṭaha Jābir al-‘Alwānī, *Madḫal ila Fiqh al-Aqallīyyāt (Naẓarāt Ta‘asīsiyya)*, 1999, <https://citj.org/index.php/citj/article/view/1775>, 18-19.

²¹ Սալաֆիականությունը ուղղություն է իսլամում, որի հետևորդները՝ սալաֆիները, կոչ են անում հետևել և առաջնորդվել միայն Մուհամմադ մարգարեի և «բարեպաշտ նախնիների» (al-Salaf al-Ṣāliḥ)՝ իսլամի առաջին երեք սերունդների օրինակով:

աշխատությունները (այդ թվում՝ Իբն Թայմիյայի) իրենց ապրած ժամանակաշրջանի և պայմանների արձագանքն են և չեն կարող հավասարաչափ տարածվել նաև ժամանակակից աշխարհի վրա: Ալ-Ալվանին հավելում է, որ *fiqh al-ta'ayush*-ի այլընտրանքը պայքարի մշակույթն (*taqāfat al-ṣirā'*) է, ինչի կարիքը իսլամական փոքրամասնությունները չունեն²²:

Ինչ վերաբերում է իխվանների դիրքորոշմանը իսլամական արմատականության նկատմամբ, ապա, թեև նրանք դեմ չեն արտահայտվում ջիհադի²³ հայեցակարգին, սակայն կարծում են, որ ջիհադը պետք է հստակ սահմանափակումներ ունենա: Ի տարբերություն իսլամական արմատականների, որոնք ջիհադը յուրաքանչյուր մուսուլմանի անհատական պարտականությունն (*fard 'ayn*) են համարում՝ մուսուլման եղբայրները ջիհադը խմբակային պարտականություն (*fard kifāyah*) են համարում: Բայց օրինակ Պաղեստինի պարագայում նրանք անհատական ջիհադը նույնպես թույլատրելի են համարում, ինչը բավականին լուրջ վիճաբանությունների տեղիք է տվել՝ հարվածի տակ դնելով եվրոպական կառավարությունների մոտ նրանց ստեղծած չափավոր իսլամականների կերպարը²⁴:

Եվրոպան՝ որպես *dār al-da'wa*

Wasatiyya-ի ուսմունքի մեջ կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում *dār al-da'wa*²⁵ (քարոզի տարածք) հասկացությունը: Իսլամական

²² Al-‘Alwānī, *Madḫal ila Fiqh al-Aqalliyyāt*, 6-7.

²³ *Jihād* տերմինը ծագում է արաբերեն *jahada* բառից, որը նշանակում է ջանալ, ջանք թափել: Եզրույթի կրոնագաղափարական իմաստը Ալլահի ճանապարհին ջանք գործադրելն է: Տարբերակվում են ջիհադի երկու հիմնական տեսակներ՝ «մեծ ջիհադ», որը մարդու ներքին պայքարն է սատանայի ազդեցությունից ազատվելու համար, և «փոքր ջիհադ», որը սրբազան պատերազմն է անհավատների դեմ:

²⁴ Rich D., *The Very Model of a British Muslim Brotherhood, The Muslim Brotherhood: The Organization and Policies of a Global Islamist Movement*, ed. Rubin B. (New York, 2010), 117-136.

²⁵ *Da'wa* տերմինը արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է հրավեր, կոչ, կանչ: Ղուրանում *da'wa*-ն Ալլահի և նրա մարգարեների կողմից մարդկանց ուղղված կոչն

ավանդական իրավագիտության մեջ աշխարհը բաժանված է երկու մասի՝ *dār al-islām* (իսլամի տարածք) և *dār al-ḥarb* (պատերազմի տարածք): Ավանդաբար *dār al-islām* են համարվում այն տարածքները, որտեղ մուսուլմանները մեծամասնություն են կազմում, և որտեղ գործում է իսլամական իրավունքը: Սա ապահով և խաղաղ տարածք է, որտեղ մուսուլմանները ազատ են դավանել իրենց կրոնը և հետևել շարիաթին: Պատմականորեն *dār al-islām*-ի մաս են կազմել այն տարածքները, որոնք եղել են մուսուլմանների տիրապետության տակ, օրինակ՝ Արաբական թերակղզին, Հյուսիսային Աֆրիկան, Իսպանիան և Ասիայի որոշ շրջաններ: Իսկ *dār al-ḥarb*-ը ոչ իսլամական տարածքներն են, որտեղ ֆիկհի և շարիաթի նորմերը չեն գործում: Ավանդական իսլամական իրավունքի տեսանկյունից այս տարածքները ընկալվում են որպես անկայունության օջախներ, որտեղ մուսուլմանները կարող են կոնֆլիկտային իրադրությունների մեջ հայտնվել ոչ մուսուլմանների հետ, և որտեղ իսլամ դավանելն ու այն քարոզելը անօրինական են:

Պատմականորեն *dār al-ḥarb*-ի մեջ է մտել նաև Եվրոպան (բացառությամբ Իսպանիայի, որը մինչև 15-րդ դարի վերջ իսլամական աշխարհի մաս էր կազմում): Սակայն 20-րդ դարում ակնհայտ դարձավ, որ իրադրությունը կտրուկ փոխվել է. թեև Եվրոպայում մուսուլմանները մեծամասնություն չեն կազմում, և

Է հետևել Ալլահի կրոնին (տե՛ս, օրինակ, Ղուրան 12:108, 16:125, 41:33): Մուհամմադի պարտականությունը իսլամի «հրավերը» (*daʿwat al-Islām*) մարդկանց փոխանցելն էր: Հետագայում, հատկապես իսմայիլների շնորհիվ, *daʿwah*-ի իմաստային շրջանակները ավելի են ընդլայնվել՝ ներառելով նաև մուսուլմանների կողմից իրականացվող քարոզչությունը: Դրա բաղկացուցիչ մասերից մեկն էլ ոչ մուսուլմանների շրջանում իրականացվող *daʿwa*-ն է, որի նպատակը նրանց իսլամ ընդունելն է: Ավելի մանրամասն տե՛ս Canard M., *Daʿwa, The Encyclopaedia of Islam*, vol. 2 (Leiden: Brill, 1991), 168-170 և Poston L., *Islamic Daʿwah in the West* (New York: Oxford University Press, 1992):

իսլամական իրավունքն օրենքի ուժ չունի, բայց մուսուլմաններն ունեն հավասար իրավունքներ և հետապնդման չեն ենթարկվում իրենց կրոնը դավանելու համար: Դեռ ավելին, օգտվելով եվրոպական հասարակությունների ընձեռած ազատություններից՝ նրանք կարող են ազատորեն զբաղվել իսլամի քարոզչությամբ և տարածմամբ: Հետևաբար, Եվրոպան չի կարող համարվել *dār al-ḥarb*: Այս հարցի քննարկմանն էր նվիրված 1991 թվականին Ֆրանսիայի իսլամական կազմակերպությունների միության (Union of Islamic Organizations in France, UIOF)²⁶ կողմից կազմակերպված սեմինարը, որի ժամանակ իսլամական անվանի իրավագետներ Յուսուֆ ալ-Կարադավին, Ֆայսալ ալ-Մաուլավին և Աբդուլահ Ջաֆալահը եկան ընդհանուր եզրակացության առ այն, որ աշխարհի բաժանումը *dār al-islām*-ի և *dār al-ḥarb*-ի այլևս չի արտացոլում իրականությունը: Այսպես, ավանդական երեք բաժանումներին ավելացվում է նաև *dār al-da‘wa*-ն, համաձայն որի Եվրոպան ո՛չ *dār al-ḥarb* է, ո՛չ էլ՝ *dār al-islām*, այլ՝ *dār al-da‘wa*²⁷ տարածք, որտեղ պետք է բացառապես խաղաղ միջոցներով իրականացնել իսլամի տարածումը²⁸: Ալ-Կարադավին այս

²⁶ Ֆրանսիայի իսլամական կազմակերպությունների միությունը (Union of Islamic Organizations in France, UIOF), որը հետագայում վերանվանվեց «Ֆրանսիայի մուսուլմաններ» (Muslims of France, MF), «Մուսուլման եղբայրների» գլխավոր կազմակերպությունն է Ֆրանսիայում: Այն անձրևանոց կազմակերպություն է և վերահսկում է Ֆրանսիայում «Մուսուլման եղբայրների» ցանցին պատկանող այլ կազմակերպությունների գործունեությունը: Պաշտոնական կայքը՝ <https://www.musulmansdefrance.fr/>, մուտք՝ 01.11.2023:

²⁷ Հարկ է նշել, որ *dār al-da‘wa*-ին զուգահեռ, սակայն ավելի պակաս հաճախականությամբ, կիրառվում են նաև մի քանի այլ տերմիններ, օրինակ՝ *dār al-‘ahd* (պայմանագրի տարածք), *dār al-shahāda* (շահադայի տարածք) և այլն:

²⁸ Հասան ալ-Բաննան շարժման նպատակների մեջ հստակորեն նշում է, թե ինչ պետք է հաջորդի մուսուլմանական հասարակություններից արևմտյան արժեքները մաքրելուց և իսլամական արժեքները վերականգնելուց հետո. «Մենք չենք կանգնի այստեղ: Մենք այս չարիքը հետ կուղարկենք իր բնօրրան, կվաճենք նրա տունը և կպայքարենք, մինչև աշխարհը չցնծա Մարգարեի անունով, և իսլամի

առնչությամբ մասնավորապես ասում է, որ բիրտ ուժի կիրառումը միայն կարող է վախեցնել և վանել հավանական դավանակիցներին, և եվրոպական հասարակությունների բարեփոխմանն (islāh) ու նորացմանը (tajdīd) հնարավոր է հասնել միայն խաղաղ քարոզի միջոցով²⁹: Ալ-Ալվանին նույնիսկ մեկ քայլ առաջ է գնում և ասում է, որ իսլամը աշխարհագրական սահմաններ չունի, և dār al-islām համարվում է այն տարածքը, որտեղ մուսուլմանը հնարավորություն ունի ազատորեն դավանել իր կրոնը անկախ նրանից՝ ապրում է մեծամասնության թե փոքրամասնության մեջ³⁰: Այսպիսով, Եվրոպան նույնպես Ալ-Ալվանին մտցնում է dār al-islām-ի մեջ:

ուսմունքը չտարածվի ողջ աշխարհում: Միայն այդ ժամանակ մուսուլմանները կհասնեն իրենց գլխավոր նպատակի իրականացմանը»: «Մուսուլման եղբայրների» ժամանակակից առաջնորդները նույնպես նման տեսակետեր են կիսում: 2004 թվականին Եգիպտոսի «Մուսուլման եղբայրների» մուրշիդ (գլխավոր առաջնորդ) Մոհամմեդ Ալեֆը հայտարարեց, որ նա «միանշանակորեն վստահ է, որ իսլամը կնվաճի Եվրոպան և Ամերիկան»: Ալ-Կարադավին նույնպես պարբերաբար նմանատիպ կարծիքներ է հայտնել: 1995 թվականին Տոլեդոյում անցկացվող իսլամական մի կոնֆերանսի ժամանակ նա ասել է. «Մենք կնվաճենք Եվրոպան, կնվաճենք Ամերիկան, ոչ սրով, այլ՝ դավալայով»: 2002 թվականին IslamOnline-ում հրապարակված մի ֆետվայում նա կրկնում է իր խոսքերը. «Իսլամը կվերադառնա Եվրոպա որպես նվաճող և հաղթանակող նրանից երկու անգամ աքսորվելուց հետո: Այս անգամ նվաճումը սրով չի լինի, այլ՝ դավալայով և գաղափարախոսությամբ»: Տե՛ս Դասան al-Banna, *Majmū‘at al-Rasāil* (al-Maktaba al-Tawfiqiyya, 1984), 153; Yusuf al Qaradawi, MAYA Conference, 1995, Toledo, Ohio. Transcript available at: <https://www.investigativeproject.org/profile/167/yusuf-al-qaradawi>, մուտք՝ 20.02.2023; “*Leading Sunni Sheikh Yousef al-Qaradawi and Other Sheikhs Herald the Coming Conquest of Rome*”, Middle East Media and Research Institute, MEMRI Special Dispatch No. 447 (December 6, 2002), մուտք՝ 20.02.2023; “*New Muslim Brotherhood Leader: Resistance in Iraq and Palestine is Legitimate; America is Satan, Islam Will Invade America and Europe*”, MEMRI Special Dispatch No. 655 (February 4, 2004), մուտք՝ 20.02.2023:

²⁹ Yusuf al-Qaradāwī, *Fī Fiqh al-Aqallīyyāt al-Muslīmā*, 32.

³⁰ Al-‘Alwānī, *Madxal ila Fiqh al-Aqallīyyāt*, 15.

Fiqh al-aqalliyyāt-ի էությունը և նրա անհրաժեշտության հիմնավորումը

Ընդունելով, որ Եվրոպայի մուսուլմանների կյանքը տարբերվում է իսլամական հասարակություններում ապրող մուսուլմանների կյանքից, և Եվրոպայի մուսուլմանները առնչվում են այնպիսի խնդիրների, որոնք առկա չեն մուսուլմանական երկրներում, Ալ-Կարադավին և Ալ-Ավանին առաջ քաշեցին այն թեզը, որ Եվրոպայի մուսուլմանների կյանքի կարգավորման համար անհրաժեշտ է մշակել իրավական նոր շրջանակ: Արդյունքում իսլամական իրավագիտության մեջ նոր բաժին առաջացավ, որը ստացավ *fiqh al-aqalliyyāt* (փոքրամասնությունների ֆիկհ) անվանումը: Դրա նպատակը Եվրոպայի մուսուլման փոքրամասնությունների կյանքը կարգավորող և համակարգող իրավական վճիռների ընդունումն է:

Ալ-Կարադավիի ձևակերպմամբ՝ ինչպես արևմուտքի մուսուլման փոքրամասնություններն են մուսուլմանական գլոբալ ումմայի մի մասը կազմում, այնպես էլ *fiqh al-aqalliyyāt*-ը ընդհանուր ֆիկհի սահմաններից դուրս չէ, այլ նրա բաղկացուցիչ մասերից մեկն է կազմում, և նրա աղբյուրները նույնն են, ինչ վերջինիներ: Որպես օրինակ նա բերում է ֆիկհի սահմաններում նմանատիպ այլ բաժանումների գոյությունը, օրինակ՝ *al-fiqh al-ṭibbi* («բժշկության ֆիկհ»), *al-fiqh al-siyāsi* («քաղաքական ֆիկհ»), *al-fiqh al-iqtisādi* («տնտեսական ֆիկհ») և այլն³¹:

Ալ-Ավանիի մոտ նույնպես նմանատիպ ձևակերպում ենք տեսնում: Նա մասնավորապես նշում է, որ *fiqh al-aqalliyyāt*-ը «նույն ընդհանուր ֆիկհն է (*fiqh al-jamāʿah*)՝ սահմանակափակված հատուկ պայմաններով, ուստի նրանում կարող են թույլատրված

³¹ Yūsuf al-Qaradāwī, *Fī Fiqh al-Aqalliyyāt al-Muslima*, 32.

լինել բաներ, որոնք ուրիշ դեպքերում արգելված են»³²: Ալ-Ալվանին *fiqh al-aqalliyyāt*-ի առաջացման մի շարք պատճառներ է նշում: Առաջին հերթին, նա դա բացատրում է այն հանգամանքով, որ մուսուլմանները Մուհամմադ մարգարեի ժամանակաշրջանից ի վեր երբեք ստիպված չեն եղել արտագաղթել *dār al-islām*-ի սահմաններից դուրս, և եթե ինչ-որ հանգամանքների բերումով մուսուլմանը ստիպված է եղել լքել իր բնակության վայրը, նա հաստատվել է իսլամական ընդարձակ կայսրության մեջ մեկ այլ վայրում՝ չզգալով օտարություն և մեկուսացվածություն³³:

Ալ-Կարադավին և Ալ-Ալվանին *fiqh al-aqalliyyāt*-ի անհրաժեշտությունը բացատրում են արևմուտքի մուսուլման փոքրամասնությունների կյանքի առանձնահատկություններով: Արևմուտքի մուսուլմանները ապրում են *dār al-islām*-ից դուրս, նրանք ստիպված են հաշվի նստել տվյալ հասարակությունների օրենքների հետ, ընդ որում՝ դրանք որոշ դեպքերում կարող են հակասել շարիաթին: Հետևաբար կա իջթիհադի³⁴ անհրաժեշտություն, քանի որ մուսուլմանները դուրս են եկել իրենց պատմականորեն զբաղեցրած տարածքներից, ինչի հետևանքով բազմաթիվ նոր հարցեր ու խնդիրներ են առաջացել: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ նրանք կարիք ունեն հատուկ ֆիկհի, որը կխաբսիվի

³² Al-‘Alwāni, *Madxal ila Fiqh al-Aqalliyyāt*, 3.

³³ Al-‘Alwāni, *Madxal ila Fiqh al-Aqalliyyāt*, 3.

³⁴ Իրավունք, որը տրվում է լիազորված ֆակիհին՝ ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու կրոնաիրավական ոլորտին վերաբերող հարցերում՝ հիմնվելով Ղուրանի և Սուննայի վրա և ղեկավարվելով ֆիկհի հիմնական մեթոդներով: Իջթիհադի իրավունք ունեցող ֆակիհին անվանում են մուջթահիդ: Հիմնական մագհաբների ձևավորումից հետո սուննիական իսլամում ընդունվեց այն մոտեցումը, որ այսուհետ իջթիհադը աննպատակ է, ուստի 10-րդ դարում հայտարարվեց, որ «իջթիհադի դռները փակվել են»: Շիայական իսլամում իջթիհադը շարունակում են կիրառել: Տե՛ս Հայաստանը և տարածաշրջանը, Հիմնական հասկացություններ, ԵՀՀ, 2021, էջ 121:

իրավական ամուր հենքի վրա և հաշվի կառնի ժամանակի և առկա պայմանների առանձնահատկությունները:

Այս առնչությամբ հսկայական է «Ֆետվայի և ուսումնասիրությունների եվրոպական խորհրդի»³⁵ (The European Council for Fatwa and Research, ECFR) դերը, որը ստեղծվել է հենց այս խնդիրների լուծման նպատակով: Այն իրավագիտական մարմին է, որի կողմից ամեն տարի բազմաթիվ ֆետվաներ են ընդունվում, որոնք առչնվում են ընտանեկան իրավունքին, տնտեսական, սոցիալական բազմաթիվ հարցերի, որոնց Եվրոպայում ապրող մուսուլմանները բախվում են ամեն օր: Խորհրդի հիմնադիրը Յուսուֆ ալ-Կարադավին է, որը մինչև 2018 թվականը զբաղեցրել է նրա նախագահի պաշտոնը: ECFR-ի անդամների մեծամասնությունը «Մուսուլման եղբայրների» անդամներ են, ընդ որում՝ ոչ միայն եվրոպական, այլև մերձավորարևելյան տարբեր մասնաճյուղերից: Կարևոր է նշել, որ ECFR-ը բացառապես խորհրդակցական մարմին է, և նրա կողմից ընդունված ֆետվաները օրենքի ուժ չունեն:

Եզրակացություն

«Մուսուլման եղբայրներին» հաջողվել է ճկունություն ցուցաբերել մի շարք հարցերում, որոնք վերաբերում են ոչ իսլամական հասարակություններում մուսուլմանների կյանքի տարբեր բնագավառներին: Իսլամներն առաջինն էին, որ գիտակցեցին նոր իրադրությունների պայմաններում փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտությունը, որոնք ձևավորվել էին 20-րդ դարի երկրորդ կեսին մուսուլմանների՝ Եվրոպայում հաստատվելու արդյունքում: Դեռևս նախորդ դարասկզբին «Մուսուլման եղբայրների» տեսաբանների կողմից

³⁵ Պաշտոնական կայքը՝ <https://www.e-cfr.org/en/>, մուտք՝ 01.11.2023:

մշակվել են մի շարք կարևոր տեսություններ, որոնք վերաբերում են իսլամի գլոբալ բնույթին ('ālamīyyah) և համընդգրկունությանը (shumuliyyat al-islām): Շարժման ժամանակակից տեսաբաններին հաջողվել է զարգացրել այս թեզերը և դրանց կողքին մշակել մի շարք նորերը, որոնցով, առաջին հերթին, իրավական տեսանկյունից հիմնավորվում է ոչ իսլամական հասարակություններում մուսուլմանների կեցությունը և լուծվում է դրա թույլատրելիության հարցը, իսկ մյուս կողմից մշակվում են մի շարք մեխանիզմներ առաջացող խնդիրների լուծման համար: Դա նրանք մեկնաբանում են նրանով, որ ոչ իսլամական հասարակություններում մուսուլմանների կյանքը տարբերվում է իսլամական հասարակություններում մուսուլմանների կյանքից, և հետևաբար այն խնդիրները, որոնց նրանք բախվում են իրենց առօրյա կյանքում, լուծման նոր մեխանիզմներ են պահանջում: Փորձելով բավարարել Եվրոպայի մուսուլմանների կրոնական բոլոր պահանջները՝ իսլամները նպատակ են հետապնդում մոնոպոլիզացնել «եվրոպական իսլամը»: Դա նրանց հնարավորություն կտա դառնալ եվրոպացի մուսուլմանների դե ֆակտո ներկայացուցիչները, ինչի շնորհիվ հնարավոր կլինի եվրոպական կառավարությունների մոտ հանդես գալ ողջ մուսուլմանական փոքրամասնության անունից և ազդեցություն ունենալ նրանց կողմից իսլամի հետ առնչվող ցանկացած հարցի շուրջ քաղաքականության մշակման վրա: Հաշվի առնելով «Մուսուլման եղբայրների» ռեսուրսներն ու մոբիլիզացիոն մեծ ներուժը՝ դա նրան անմրցելի հակառակորդ կդարձնի Եվրոպայում իրենց ներկայությունը հաստատած իսլամական այլ շարժումների և կազմակերպությունների համար:

Գրականության ցանկ

- *al-Qurān al-Karīm*
- Al-Banna, Ḥasan, *Majmū‘at al-Rasāil*. al-Maktaba al-Tawfiqiyya, 1984
- Al-‘Alwāni, Ṭaha Jābir, Madxal ila Fiqh al-Aqalliyyāt (Nazarāt Ta’asīsiyya), 1999, <https://citj.org/index.php/citj/article/view/1775>
- Al-Qaraḍāwi, Yūsuf, *Awlawiyyāt al-Ḥaraka al-Islāmiyya*. Lubnān: Dār al-Risāla, 2000
- Al-Qaraḍāwi, Yūsuf, *Fī Fiqh al-Aqalliyyāt al-Muslima*. al-Qāhira: Dār al-Shurūq, 2001
- Al-Qaraḍāwi, Yūsuf, *Fiqh al-Wasatiyya al-Islāmiyya wa al-Tajdīd*. Markaz al-Qaraḍāwi li al-Wasatiyya al-Islāmiyya wa al-Tajdīd, 2009
- Calvert, J., *Wayward Son: The Muslim Brothers’ Reception of Sayyid Qutb*. The Muslim Brotherhood in Europe, Bakker E. (ed.), Meijer R. (ed.), 2013, 249-271, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199327638.003.0012>
- Canard, M., *Da‘wa*. The Encyclopaedia of Islam, Volume 2, Leiden, 1991, 168-170
- Frampton, M., *The Muslim Brotherhood and the West: A History of Enmity and Engagement*. Harvard University Press, 2018
- Kettani, H., *Muslim Population in Europe: 1950-2020*. International Journal of Environmental Science and Development, Vol. 1, No. 2, June 2010
- *“Leading Sunni Sheikh Yousef al-Qaradhawi and Other Sheikhs Herald the Coming Conquest of Rome,”* Middle East Media and Research Institute, MEMRI Special Dispatch No. 447 (December 6, 2002), <https://www.memri.org/Files/2002/02/02/020223.htm>

-
- Maréchal, B., *The Muslim Brothers in Europe: Roots and Discourse*, Leiden/Boston, 2008
  - Mitchell, R. P., *The Society of the Muslim Brothers*, New York: Oxford University Press, 1969
  - *Muslims of Europe Charter*, Council of European Muslims (CEM), <https://www.eumuslims.org/en/islam-europe>, փոխընթաց 22.03.2023
  - “*New Muslim Brotherhood Leader: Resistance in Iraq and Palestine is Legitimate; America is Satan, Islam Will Invade America and Europe*,” MEMRI Special Dispatch No. 655, February 4, 2004, փոխընթաց 20.02.2023
  - Nielsen, J., *Muslims in Western Europe*. Edinburgh University Press, 2016 (First edition in 1992)
  - Poston, L., *Islamic Da'wah in the West*. New York: Oxford University Press, 1992
  - Rich, D., *The Very Model of a British Muslim Brotherhood*. The Muslim Brotherhood: The Organization and Policies of a Global Islamist Movement, Rubin B. (ed.). New York, 2010, 117-136
  - Vidino, L., *Aims and Methods of Europe's Muslim Brotherhood*. Current Trends in Islamist Ideology, Hudson Institute, 2006, <https://www.hudson.org/national-security-defense/aims-and-methods-of-europe-s-muslim-brotherhood>, փոխընթաց 01.11.2023
  - Wickham, C. R., ‘*What Would Hasan Al-Banna Do?: Modern (Re) Interpretations of the Brotherhood's Founding Discourse*’. The Muslim Brotherhood in Europe, Bakker E. (ed.), Meijer R. (ed.). 2013, 240-248, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199327638.001.0001>
  - Chittick, W.C., “*Taşawwuf*”. The Encyclopaedia of Islam, vol. 10 (Leiden: Brill, 2000), 313-324
  - Al-Qaradawi, Yusuf, MAYA Conference, 1995, Toledo, Ohio. Transcript available at:

<https://www.investigativeproject.org/profile/167/yusuf-al-qaradawi>, մուտք՝ 20.02.2023

- Քոչարյան, Հ. Մ., *Ուսմայի կարգավիճակն ու բնորոշումը Ղուրանում և վաղ իսլամական սկզբնաղբյուրներում*. Երևան, 2005
- *Հայաստանը և տարածաշրջանը*. ԵՀՀ, 2021

ADAPTATION MECHANISMS OF MUSLIM BROTHERHOOD'S IDEOLOGY IN EUROPE. FIQH AL- AQALLIYYĀT

Heghine Barseghyan

Center for Culture and Civilization Studies

Keywords: *Muslim Brotherhood, ikhwan, Islam, Europe, Muslim minorities, wasāṭiyya, fiqh al-aqalliyyāt, dār al-da'wa*

The first Muslim Brotherhood groups began settling in Europe during the latter half of the 20th century, coinciding with the first major wave of Muslim migration to the continent. This marked the first instance in the history of Islam where a significant number of Muslims found themselves living in non-Islamic societies. This situation gave rise to various questions encompassing matters such as the permissibility of Muslims residing in Europe and everyday domestic issues. The objective of this article is to explore the mechanisms employed by the Muslim Brotherhood to rationalize the presence of Muslims in Europe and to provide answers to these inquiries, while also examining how their ideology adapts to these new circumstances.

BEYOND TEACHING: IDENTITY MANIFESTATION OF EDUCATORS OUTSIDE THE CLASSROOM IN ARMENIAN SCHOOLS¹

Ashkhen Hakobyan²

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

Abstract

This article explores the multifaceted role of teachers in Armenian society, delving into their status as role models and professionals whose influence extends beyond the classroom. Rooted in Soviet practices, the perception of teachers as elite intellectuals persists, despite changes and multiple problems. Drawing parallels with American schooling practices, the study examines the evolving role of teachers in the context of Armenia's shift from socialism to capitalism. The research, based on in-depth interviews in the Armavir and Syunik regions, investigates how societal expectations shape teachers' professional identity, emphasizing the pervasive influence of this identity across various aspects of their lives. The article argues that the impractical, yet significant role attributed to teachers leads to the dominance of their professional identity, impacting interactions with peers, society, and family. It illustrates the intricate ways in which teachers navigate their roles in the face of evolving educational landscapes and societal expectations, contributing to a deeper understanding of teacher identity beyond the traditional classroom setting.

Article history

Received

15 November 2023

Accepted

23 December 2023

Keywords

Teacher identity; professional identity; teacher role; post-Soviet Armenian schooling

DOI:

**10.56673/182945
02-23.17-50**

Introduction

Teachers in Armenia are seen as role models, professionals whose job is not limited to in-class teaching. At school or any other public place, they are expected to show up strictly according to the morals and the best criteria of values dominating society. Besides the evident reason behind this perception and the expectancy which is linked to the nature of the job that includes much interaction and influence on young people, teaching is a job

¹ *This research project has been supported by Calouste Gulbenkian Foundation [273539] and Young Scientist Program [22-YSIP-013].*

² Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA, email: ashkhen.hakobyan.m@gmail.com

perceived more as a mission and teachers are perceived as an elite professional group, often a part of the so-called intelligentsia. These perceptions were rooted in Soviet practices and are primarily present among teachers today as well. However, on the edge of it, Antonyan's article on self-identification of intellectuals mentions teachers as such in a couple of instances leaving more remarkable proportions to professionals having more fame and influence like actors, writers, TV stars, etc³. Following the same research, being an intellectual meant having a vigorous public role in the country. In another research, educational experts refer to teachers as "a part of the intellectual core of society"⁴. Although the term "intellectual" itself has stopped being that viable today as society is much less homogeneous and it is harder to divide it into distinct classes, although the notion of it is still identifiable in general terms. Despite the former high status of the profession, today the system is facing the problem of a considerable shortage of professionals willing to step into that career or stay in the profession. The problem got so urgent, that the Parliament made amendments in the Law on General Education⁵ in 2022 to give specialists with no teaching qualification an opportunity to get the necessary credits for teaching as a separate course and be qualified to teach.

The literature on American schooling practices shows similar patterns regarding the roles and assumed features attributed to teachers. Hence, a large part of the literature is made up of studies on teacher identity in the USA for the last three decades. These studies are particularly relevant to my research due to the drastic shift the Armenian education system has made since independence. The transition from a socialistic to a capitalistic orientation of the country and the society led to the westernization of most spheres in the country, including education. Looking at today's narratives in

---

³ Yulia Antonyan, "The Armenian Intelligentsia Today: Discourses of Self-Identification and Self-Perception," *Laboratorium: Russian Review of Social Research* 4, no. 1 (May 2012): 76–100.

⁴ United Nations Development Programme (2007). "Educational Transformations in Armenia." *Human Development Reports* (January 2006).

⁵ Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Հանրակրթության մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին, ՀՕ-35-Ն, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 09.02.2022

Armenia, we can see major similarities with the ones living in the USA at the end of the last century. The overall role and image of teachers are in line with the role and image of teachers today in Armenia, especially in the transition and dilemma of preserving the standard images inherited from the Soviet experience or recreating a new kind of schooling environment. Some of the most common narratives are the role of teachers in transmitting the societal values of the previous generation to younger generations⁶, the authoritarian and controlling image of teachers in the popular culture in America⁷ and the idea of teacher identity being a palimpsest, an ongoing biographical production that fails to erase the traces of earlier social, cultural, political, pedagogical discourses⁸. Putting together those narratives, a larger discourse is coming out that **whether it is by peers, society, or academicians, there exists a perception of the role of teachers that is wider than that of an educator only responsible for specific subject knowledge.**

Based on the literature discussed above, this article seeks to push the topic further by asking how that role and stereotypically perceived image shape a teacher's professional identity and in what ways this specific self/identity penetrates other aspects of the lives of teachers. Based on in-depth interviews conducted with teachers of Armenia's Armavir and Syunik regions, I argue that having been given such a significant but impractical and near to unrealizable role, teacher professional identity becomes overly dominant and ever-present along with other aspects of self and identity. There are two main indicators, that I used to make sure that the initial hypothesis is seen in the collected material: the preservation and vitality of the professional identity outside the context of their job and the willingness and aspiration not to limit their input in the development of the students by the subject knowledge but be an influential leader for students in the formation of their value system.

---

⁶ Rosetta Marantz Cohen and Samuel Scheer, *The Work of Teachers in America*, Routledge eBooks, 2013.

⁷ Sandra J Weber and Claudia Mitchell, *That's Funny You Don't Look like a Teacher!: Interrogating Images, Identity, And Popular Culture* (Routledge, 2002).

⁸ Patrick M. Jenlink, *Teacher Identity and the Struggle for Recognition: Meeting the Challenges of a Diverse Society* (R&L Education, 2014).

This two-part question determines the structure of this article. After discussing the data and methodology, I first discuss how a teacher's professional identity becomes dominant among other identities under the influence of the role given by society. The second part unveils the ways professional identity penetrates the other *having-no-connection-to-teaching* aspects of self in relation to other community members, friends, and family members.

Theoretical Framework and Methodology

Academic literature widely discusses the problems of self and identity in education and those discussions keep enhancing every year. Race, ethnicity, gender, and social status aspect studies are extremely helpful bases for any action research in today's complicated classroom environments which are constantly in motion. However, a focus on professional identity displayed inside and outside the school requires tools to dismantle the multiplicity of professional self and its unifying aspect. The latter is essential in understanding how professional identity manifests in other aspects of life unrelated to their job or profession. The approach is borrowed from Hubert Hermans, a psychology scholar based in the Netherlands who is known for creating the Dialogical Self Theory in education. Together with Agnieszka Konopka, Frans Meijers, Sanne Akkerman, Paulien Meijer, and other thinkers, Hermans shows the multiplicity of I-position that shifts and adapts, expresses multiple perspectives of self, takes a different position depending on external factors. After introducing the three models of self: traditional, modern, and post-modern, Hermans and Konopka suggest looking at identity from the viewpoint of Culture 2 using a dialogical approach i.e. understanding the nature of identity through time and space, without excluding the emergence of the mentioned models of self in a particular situation⁹. Studying teacher identity in the frames of this multiplicity, opens up a view to see different layers, such as identity manifestations with regard to having Soviet education or being trained by representatives of Soviet education, job market and economic realities, status related incentives to

---

⁹ Hubert Hermans and Agnieszka Hermans-Konopka, *Dialogical Self Theory: Positioning and Counter-Positioning in a Globalizing Society* (Cambridge University Press, 2010), 82-116.

have this career etc., meanwhile bearing in mind that the influence of all those factors can appear and vanish in particular place and time.

For this particular research dialogical approach is an agile method for understanding the layers and patterns of current identity manifestations among teachers when facing the challenge of showing up to different actors in different contexts, especially in a transition period of changing values and societal transformations from Soviet to independence period.

The empirical data consists of ten in-depth interviews in the small communities of Armavir and Syunik. The data was collected through an open conversation interview type which provided a fully bottom-up approach to the fieldwork material.

Being a teacher is a dominant identity marker.

In Armenia's independence period, teachers have had a controversial status in the society. The rough economic, political, and cultural changes forced the country to officially reposition the meaning of education and teachers' agencies in that meaning¹⁰. The profession of a teacher has been about not only doing something but also being a certain way. The image of the people in this profession has been a part of their job and duties because teachers have been seen as promoters of the values of one generation to the other¹¹. If those people are not only to train students and teach certain skills but also transfer ideologies and values of a country, a nation, or any other social or ethnic entity, then they become very important members of society, and their whole life becomes a part of their work whether they are in the classroom or not. In the pre-Soviet period, the teachers (often priests), were representatives of the church, while Soviet teachers were seen as the promoters and strengtheners of socialistic values. In the post-Soviet period, teachers transformed into holders of national/nationalistic values despite the state's initial intention to invest in humanitarian values. This "mission" is often full of expectations and pressure from society and peers to act and even

---

¹⁰ UNECSO. *Education Policy Making during Situation of National Emergency*, Education Policy Report. Republic of Armenia. 1994.

¹¹ Cohen and Scheer, *The Work of Teachers in America*, 2013. Jenlink, *Teacher Identity and the Struggle for Recognition: Meeting the Challenges of a Diverse Society*, 2014.

to live inside the frames of a certain image. The importance of fitting the acceptable image of a teacher is visible in the well-built narratives about “born teachers” meaning that the legitimization of their holding that position is not limited by the respective diplomas, they also have the necessary characteristics to be teachers and it is meant for them to become ones long before they made that decision. We can observe such narratives mostly in stories of becoming a teacher that legitimizes them holding their positions. Those factors usually are the nature, values, and morals of the teacher rather than pedagogic skills or subject knowledge.

Դպրոցը ավարտել եմ 72 թվականին, մանկավարժի երևի ձիրքը մեջս կար, որովհետև բակում էլ միշտ խաղալուց մանկավարժ և աշակերտ էինք խաղում, ես միշտ մանկավարժ եմ եղել, անկախ նրանից, որ ինձնից բարձր էլ կար էր խմբում: Երևի հակվածությունս կա:

I graduated from school in [19]72. I guess I had a knack for teaching, even as children when we played teacher and pupil outside, I would always be the teacher regardless of whether there was someone older than me there or not. I think I had a tendency toward it [teaching].

Syunik, female, deputy head teacher with Soviet time experience

This and other such examples show how special and important the profession is perceived. In such narratives, they push forward an extraordinary occurrence that led them to become a teacher. This cruciality of teachers' role also makes them an easy target in moments of failure like losing a war or the occurrence of a crisis. Cohen & Scheer state that *as spokespersons for all the choices- good or bad- that we have made about our culture and ourselves, the teacher is necessarily an easy target for hostility and resentment. Today, as in the past, whenever confidence in our own prevailing ideas and institutions comes into question, it is understandable that we would feel discontentment towards those charged with perpetuating those institutions*¹². This targeting makes it often hard to predict or find the truly viable discourse as teachers can be criticized e.g. for teaching too much nationalism from one group and criticized for not teaching nationalism, both

---

¹² Cohen and Scheer, *The Work of Teachers in America*, 2013, 3-4.

sides explaining the same failures of the society by juxtaposing statements. Hence, teachers are expected to be either changemakers or agents of reproduction and conservatism¹³, therefore those perceptions, no matter how opposing they are, work in the same regularity.

Another controversial approach to the profession is that it is not wanted, especially among young people, very few of them choose teaching as a career, and teachers start feeling less of a role model which reduces their influence on children in the spheres that society has obliged them to.

«...ստում ա [միլիարդատերը]՝ սովորելը պարտադիր չի, ես չեմ սովորել Հարվարդում, բայց Հարվարդում սովորածները աշխատում են իմ մոտ: Ու երեխան դա ա լսում ու դու գնա, էդ երեխային սաս՝ սովորեք, ցավի տանեմ»:

“...says [the billionaire]: studying is not necessary, I haven’t studied at Harvard, but people who have gone to Harvard, are now working for me. And the child listens to that and now you try to convince this child to study.”

Syunik, male, deputy head teacher without Soviet time teaching experience.

The dominant narrative that a teacher should be something more than an educator and all the controversial perceptions of what exactly that “more” should be like, leave little room for professional preparation. From the point of view of Hargreaves’ classification of professionalism ages, I see the controversies mostly in the transition process from “the age of the autonomous professional” to “the age of the collegial professional”¹⁴. Moreover, teachers themselves express their individual engagement to focus or to skip something when teaching, especially on an ideological level, seeing themselves less as a part of the system, stressing their individual responsibility in their mission as changemakers or supporters of conservatism. Moreover, there can be a combination of both depending on the status and power relations between the teacher and the segment they are

¹³ Mitchell, “That’s funny, you don’t look like a teacher!: interrogating images and identity in popular culture”, 128-130.

¹⁴ Andy Hargreaves, “Four Ages of Professionalism and Professional Learning,” *Teachers and Teaching: Theory and Practice* 6, no. 2 (June 1, 2000): 151–82, <https://doi.org/10.1080/713698714>.

in dialogue with. Such combinations include acting as a supporter of conservatism but showing up as a change maker and the opposite.

The manifestation of teacher identity in other aspects of self

It was discussed above that teacher identity is dominant among other identities. Apart from being an important part of the self, it is also exposed in other roles and pops up in other relationships. This pattern must be declining over the years; however, it can still be observed particularly in smaller communities where most of the public interaction is among familiar people who are either their present/former students, or children/parents of their students. Hence, these outside school interactions mostly bear the context of them being teachers. The presence of teacher identity in situations other than in the school context is closely linked to the special status of the profession. Despite the general decline of the status of this profession, it still holds a special position in society and is deeply rooted inside the professional community of teachers. As the opportunities and career chances become less linear and fixed, the importance and authority of the profession also step back. Education and the diploma meant better chances on the labor market in the 20th century, education used to provide societal status and life opportunities. Therefore, having the career of a teacher provided an established ground for status, respect, and recognition to the ones holding it because the key to a better life was in the hands of teachers to a certain degree. At present we can observe the decline of that authoritative position and along with that decline the teacher community is not at ease with the changes and tries to preserve the former status and recognition. During the independence years there was a large education policy change which anticipated a humanitarian orientation driven by western practices¹⁵ and it was the time when the dialogical, non-hierarchical ideas were in the rise in the

---

¹⁵ United Nations Development Programme (2007). "Educational Transformations in Armenia." *Human Development Reports* (January 2006), UNECSO. *Education Policy Making during Situation of National Emergency*, Education Policy Report. Republic of Armenia. 1994.

western schools of thought¹⁶. The change, however, was mostly a formality to adapt to western education system and was a part of system borrowing process full of problems with localizing the experience learnt in a different cultural and geographical areas (the general problems of borrowing education systems was widely discussed in Gita Steiner's publications and locally the problems of education system transitions were covered by Belyavina, National Human Development Report 2007, Khachatryan, Manukyan¹⁷ etc.). Apart from formalities, sparkles of changes that can be detected regarding the dialogical and non-hierarchical setup are rather bottom-up transitions coming from students, sometimes from parents too, which is unwelcome by the teachers and some part of parents too.

The empirical data with rather a small sample already shows quite a few roles and identities that have nothing to do with teaching but keep the teacher identity in it.

One of them is the role of a neighbor and a mate living in the same town or village. Mostly the other members of a town or a village keep using the plural, respectful form of pronouns as vocatives when referring to teachers, using either the full form that children use, which is mainly “comrade (ընկեր)” and the family name together or just the family name of the teacher/former teacher. During an interview an in-service teacher in her late sixties expressed her contentment about the fact that nobody from the village ever called her by name, they always use the “respectful” vocatives and call her by her family name. This form of communication is to indicate that there is an ever-present teacher identity in every relationship in public.

For younger generation of teachers, keeping that status in other forms of relationships can be more challenging as children today tend to treat young

---

¹⁶ Paulo Freire, *Pedagogy of the Oppressed: 30th Anniversary Edition* (Bloomsbury Publishing USA, 2014), Bell Hooks, *Teaching Critical Thinking: Practical Wisdom* (Routledge, 2013).

¹⁷ Narek Manukyan, “6 The Reform of the General Education System in Armenia: Education Policy Borrowing in a State of Democratization and Transitional Institutional Capacity,” in *Tectum – Ein Verlag in Der Nomos Verlagsgesellschaft eBooks*, 2019, 77–100, Khachatryan, Serob, Petrosyan, Silva, Terzyan, Gayane. *Assessment of teacher professional development and educational content in the context of general education reforms in Armenia*. 2013, Belyavina et al. “A Study on Recruitment, development and salaries of Teachers in Armenia.” International Education Policy studies. 2009.

teachers as equals. On the one hand it is a beneficial position for a young teacher to be standing in a less distant place and be more accepted by the children. It helps them have better control over the situation and makes it easier to do their job in the classroom. On the other hand, this equality and loss of hierarchy takes away the special status that they have.

«Օրինակ ես տեղացի եմ, երբ որ դուրս եմ գալիս երեկոյան, քնականաբար իմ աշակերտներս դրսում են լինում, պահ ա լինում, որ քնականաբար զգաստանում են, պահ ա լինում, որ մոռանում են, որ դու ընդեղ ես: Գիտեն, որ ընդեղ ես, բայց մոռանում են, որ... Ասում ես՝ չի կարելի, կապ չունի, որ դպրոցից դուրս ես, հիմա էլ դու պիտի քեզ ընենց պահես, որ ընդունելի լինի: Աշխատանքը միշտ կա և՛ դպրոցում, և՛ դպրոցից դուրս»:

“For instance, I am local, and when I go outside into the village in the evening, my students are of course outside and at times they act more vigilant, at times they forget that I am present. They know that I am there, but they forget that... I tell them that they can’t behave that way, it doesn’t matter that we are outside the school, they ought to behave in an acceptable way. We are always at work inside or outside the school”.

Syunik, male, deputy head teacher without Soviet time teaching experience.

Another aspect of life that is effected by teacher identity is the family life. When paying attention, we can notice the families of teachers in each school. There are families where almost every adult member of the family has chosen to become a teacher, often working in the same school as other family members. To the question about the career choice, I happened to learn that many of them do not consider it a choice. Instead, they view it as a natural life decision and they haven’t even considered any career path other than becoming teachers. Along with the economic or other possible reasons behind this phenomenon, it clearly shows that professional identity is of a central importance inside the family. Some of the interviews I conducted for this research took place in teachers’ apartments. One of them was a history teacher and a school principal who has spent his entire life in school in

various positions, his wife, daughter, and daughter-in-law were teachers as well. Their entire apartment from corridor to the bedroom was decorated with photos, diplomas and other items indicating professional success together with photos of his children and grandchildren. The same can be seen in the social media profiles, where most posts are about family and career intertwined. Similarly, Weber and Mitchell citing Britzman and Elbaz discuss how teachers were viewed depersonalized and interchangeable with the subjects they teach but on the other hand, their identity is static, existing outside time and unchanging¹⁸. This academic conversation comes to support the idea that all other identity markers go in line with the professional self.

However vividly we can see that professional identity is present in most aspects of life, together with the popularization of child-centered, dialogical approach to education, these tendencies are gradually fading too. Considering the age of the informants, the tendency to have an overly dominant professional identity is less noticeable among younger teachers whereas the Soviet generation teachers have rather unchanged positions on their elite status. The working environment and peer influences make the process of breaking the hierarchy even slower inside the community. When speaking with young or middle-aged teachers, we can notice the controversies of trying to be accepted and understood by children during a one-on-one interaction. Meanwhile, the public interactions become problematic as in this case the teacher strives to preserve the formality and draw the lines and appropriate distance from the students.

In rural communities generally there are multiple occasions when teachers and students appear in the same area outside the school, in an informal setting. At times it happens to be really challenging to handle such situations because losing formality might mean opening space for vulnerability. Some teachers believe that losing informality is an impedance for losing respect.

Ժամանակ ա էղել, որ ասենք երեխան մյուս փողոցում ա էղել, դե քեզ հազարից մեկ ա տեսնում, մի անգամ անասունները տանում էի, որ ջուր տայի, տատիկի խանութը, անցել ենք խանութի մոտով, ասում ա՝ տատի,

---

¹⁸ Mitchell, “That’s funny, you don’t look like a teacher! : interrogating images and identity in popular culture.”

ընկեր Հովհաննիսյանը խի կովերը տանում ա, ջուր տա՞: Ասում ա՝ հա, բա ինչ ա անում, ինքն էլ ա ձեզ նման մարդ ա էլի, գործ ա անում: Չարմացել էր, ասում ա՝ հա՞, ինքն էլ ա տե՛նց գործ անո՞ւմ: Դպրոցում քեզ տեսնում ա կաստյումով, գիտեմ, իրա համար անսովոր ա: Բայց դա լավ ա, որ երեխան ըտե՛նց ա մտածում:

Հա, էս վերջում էլի եղբորս երեխային պահում էի, հեսա զնանք տուն, կտեսնեք, մեկը նստած, տասերորդ դասարանի մեկ այլ աղջիկ էկավ, ասա՛վ ես զարմացա, ընկեր Մկրտչյան, ասում ա՝ դպրոցում, էդ օրն էլ ո՛նց ա էղել երկուս եմ դրել հենց մեկը իրան, ասում ա՝ դպրոցում էղքան չար, էղքան խիստ, ստեղ ո՞նց ա խոխին ասում՝ մուսի-պուսի, ասում ա՝ էդ դու՞ք եք: Ու էկել ա դպրոց, Աշխեն ջան, մի քանի օր դասարանում դա մասին խոսացել ա:

There have been times when a pupil was across the street, well they see you rarely. Once I was taking the livestock to give them water, the grandmother's store, we passed by the store, he/she said, "Grandma, does Ynker (lit. friend, comrade) Hovhannisyan take the cows for water?" and [the grandma] says, "of course he does, he is a person like you, he does work." The kid was surprised, "really? Is he doing that sort of work as well?" At school they see you in a suit, I know, it is unusual. But it is good that the kid is thinking in that manner. Yes and recently, I was taking care of my nephew/niece, we will see him/her when we get home. A girl from tenth grade came and said that she was surprised. She was saying, "Mr. Mkrtchyan, at school," it happened so that I gave a low mark to her on that day, she says, "at school you are so strict how come here you are so gentle with the child, is this you?" And then she came to school, dear Ashkhen, and for a couple of days this was talked about in class.

...եւ ինձ վրա եմ օրինակ քերում, ինքը արդեն տեսնում ա, որ մեր հարևանն ա, օրինակ, որ ինքն էլ ա տե՛նց գործ ա անում, իմ համար էն ուսուցչի բանը, կարող ա սխալ եմ մտածում, բայց կերպարը այն ուսուցիչն ա, որ ես տեսել եմ դպրոցում ընդամենը յոթը ժամ, գեղեցիկ, կուտուրակա՛ն հագնված, համաձայ՛ն չեք, Աշխեն ջան, իրոք տե՛նց ա, բայց դու գնում ես, հարևան ուսուցիչը հեն ա, գոմն ա մաքրում և այլն, և այլն, արդեն որ դու ասես ուսուցիչ, քո մոտ զալու ա էդ ուսուցիչը, որ դու դպրոցում տեսել ես միայն նոր շորերով:

I will bring the example on myself, he/she[the student] sees that, for example, our neighbor also does this kind of work, for me the thing about a teacher is that... and maybe I am wrong about this, but I think that a teacher's character is what I have seen at school for seven hours only, good-looking, properly dressed, don't you agree, dear Ashkhen, it's really the case, but when you go and see that the neighbor is there cleaning the farm and so on, then when you say a teacher, you will have that image of a teacher that you have seen at school, with new clothes.

Syunik, male, deputy head teacher without Soviet time teaching experience.

Conclusion

The problems of teacher identity, particularly that this aspect of self is dominant and present in other aspects, was discussed in this article in general terms. This was an attempt to indicate the problem in general. However, each of the reasons behind this problem needs to be discussed and studied in separate research. Some of these issues are to understand how it works for teachers being a mother or wife when they are teachers for everybody around. Moreover, how things change when their children study at the same school where they teach. Another interesting part is the public interactions and how they change when the teachers contact their present or former students, and the parents of their students. It is also obvious that there have been changes in the past decades and those changes often refer to the younger generations of teachers, while most perceptions stay the same for the teachers with 30 years plus experience. We can notice how people who are no longer students keep using family names when referring to their former teachers, while it is more common to use the first names when communicating with younger teachers. These and many other specific issues need to be studied to have a full picture and a deeper understanding of the culture that dominates in one of the most important and inclusive spheres of society, the public schools of Armenia.

Bibliography

- Akkerman, Sanne, and Paulien C. Meijer. “A Dialogical Approach to Conceptualizing Teacher Identity.” *Teaching and Teacher Education* 27, no. 2 (February 1, 2011): 308–19. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2010.08.013>.
- Antonyan, Yulia. “The Armenian Intelligentsia Today: Discourses of Self-Identification and Self-Perception.” *Laboratorium: Russian Review of Social Research* 4, no. 1 (May 2012): 76–100.
- Bakhtin, M. M. “The Dialogic Imagination: Four Essays.” *Comparative Literature* 34, no. 2 (January 1, 1982): 174. <https://doi.org/10.2307/1770763>.
- Belyavina et al. “A Study on Recruitment, development and salaries of Teachers in Armenia.” International Education Policy studies. 2009. <https://www.slideshare.net/esahakyan/unicef-teachers-finalengmh>
- Britzman, Deborah. “Cultural Myths in the Making of a Teacher: Biography and Social Structure in Teacher Education.” *Harvard Educational Review* 56, no. 4 (December 1, 1986): 442–57. <https://doi.org/10.17763/haer.56.4.mv28227614l44u66>.
- Britzman, Deborah P. “Britzman, Deborah P., ‘The Terrible Problem of Knowing Thyself: Toward a Poststructural Account of Teacher Identity,’ JCT: An Interdisciplinary Journal of Curriculum Studies, 9(Spring, 1992), 23-46.” STARS, n.d. <https://stars.library.ucf.edu/cirs/2236/>.
- Cacouault, Marlaïne. 1987. “Prof, c’est Bien... Pour Une Femme?” *Mouvement Social*, no. 140 (July 1, 1987): 107. <https://doi.org/10.2307/3778679>.
- Craig, Cheryl J. “‘Butterfly Under a Pin’: An Emergent Teacher Image amid Mandated Curriculum Reform.” *The Journal of Educational Research* 105, no. 2 (February 1, 2012): 90–101. <https://doi.org/10.1080/00220671.2010.519411>.
- Rosetta Marantz Cohen and Samuel Scheer, *The Work of Teachers in America*, Routledge eBooks, 2013, <https://doi.org/10.4324/9781315045276>.
- Elbaz, Freema. “Research on Teacher’s Knowledge: The Evolution of a Discourse.” *Journal of Curriculum Studies* 23, no. 1 (January 1, 1991): 1–19. <https://doi.org/10.1080/0022027910230101>.
- Hargreaves, Andy. “Four Ages of Professionalism and Professional Learning.” *Teachers and Teaching: Theory and Practice* 6, no. 2 (June 1, 2000): 151–82. <https://doi.org/10.1080/713698714>.
- Hermans, Hubert, and Agnieszka Hermans-Konopka. *Dialogical Self Theory: Positioning and Counter-Positioning in a Globalizing Society*. Cambridge University Press, 2010. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511712142.003>.
- Huisman, Jeroen, Anna Smolentseva, and Isak Froumin. *25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries*.

Palgrave Studies in Global Higher Education, 2018.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-52980-6>.

- Patrick M. Jenlink. *Teacher Identity and the Struggle for Recognition: Meeting the Challenges of a Diverse Society*. R&L Education, 2014.
<http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB19321623>
- Khachatryan, Serob, Petrosyan, Silva, Terzyan, Gayane. *Assessment of teacher professional development and educational content in the context of general education reforms in Armenia*. 2013. <https://www.osf.am/wp-content/uploads/2014/03/FinalENGAssessmentPDEC.pdf>
- Manukyan, Narek. “6 The Reform of the General Education System in Armenia: Education Policy Borrowing in a State of Democratization and Transitional Institutional Capacity.” In *Tectum – Ein Verlag in Der Nomos Verlagsgesellschaft eBooks*, 77–100, 2019.
<https://doi.org/10.5771/9783828871977-77>.
- Meijers, Frans, and Hubert J. M. Hermans. “Dialogical Self Theory in Education: An Introduction.” In *Cultural Psychology of Education*, 1–17, 2017.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-62861-5_1.
- Steiner-Khamsi, Gita, and Florian Waldow. *Policy Borrowing and Lending in Education*. Routledge eBooks, 2012. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB08010654>.
- UNECSO. *Education Policy Making during Situation of National Emergency*, Education Policy Report. Republic of Armenia. 1994.
- United Nations Development Programme (2007). “*Educational Transformations in Armenia*.” Human Development Reports, 2006.
<https://hdr.undp.org/content/educational-transformations-armenia>.
- Weber, Sandra J, and Claudia Mitchell. *That’s Funny You Don’t Look like a Teacher!: Interrogating Images, Identity, And Popular Culture*. Routledge, 2002. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA25790960>.
- Freire, Paulo. *Pedagogy of the Oppressed: 30th Anniversary Edition*. Bloomsbury Publishing USA, 2014.
- Hooks, Bell. *Teaching Critical Thinking: Practical Wisdom*. Routledge, 2013.
- Տվյալների բազա. (n.d.). ԿՏԱԿ. Retrieved July 3, 2023, from <https://reports.emis.am/#/>
- Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Հանրակրթության մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին, ՀՕ-35-Ն, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողով, 09.02.2022:

**ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՂԻՑ ԱՌԱՎԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԴԱՍԱՐԱՆԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻՑ ԴՈՒՐՍ**

Աշխեն Հակոբյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

***Բանալի բառեր՝** ուսուցչի ինքնություն, մասնագիտական ինքնություն, ուսուցչի դերակատարում, հետխորհրդային Հայաստանի դպրոցական փորձառություններ*

Հոգվածը քննում է հայ հասարակության մեջ ուսուցչի բազմաշերտ դերը՝ շեշտադրելով վերջինիս կարգավիճակը՝ որպես օրինակելի կերպարի և մասնագետի, ում ազդեցության շրջանակը տարածվում է դասարանից դուրս: Խորհրդային փորձառության ազդեցությամբ ուսուցչական համայնքը, անկախ բազմաթիվ խնդիրներից և ակնհայտ փոփոխություններից, շարունակում է ընկալվել որպես ինտելեկտուալների էլիտար խումբ: Համեմատական անցկացնելով դպրոցական կրթության ամերիկյան փորձառության հետ՝ ուսումնասիրությունը փորձում է հասկանալ Հայաստանում ուսուցչի դերի զարգացումը երկրի՝ սոցիալիզմից կապիտալիզմի անցման համատեքստում: Հետազոտությունը հիմնված է Արմավիրի և Սյունիքի մարզերում արված խորացված հարցազրույցների վրա և ներկայացնում է, թե ինչպես են հասարակական ակնկալիքները ձևավորում մանկավարժի մասնագիտական ինքնությունը՝ մատնանշելով ուսուցչի մասնագիտական ինքնության գերակա ազդեցությունը կյանքի մյուս ոլորտներում: Հոգվածը պնդում է, որ ուսուցիչներին վերագրված այս ոչ պրակտիկ, սակայն բովանդակությամբ շատ նշանակալի դերը, բերում է այլ ինքնությունների նկատմամբ մասնագիտական ինքնության դոմինանտ դիրքի՝ ազդելով գործընկերների, հասարակության այլ խմբերի և ընտանիքի հետ հարաբերությունների վրա: Հոգվածը նաև ցույց է տալիս այն բարդ ձևերը, որոնցով ուսուցիչները կրթության զարգացող լանդշաֆտների և հասարակության ակնկալիքների ֆոնին գործարկում են իրենց դերը՝ նպաստելով ուսուցչի ինքնության ավելի խորը ըմբռնմանը ավանդական դասասենյակից դուրս:

BOOK REVIEW

Anna Ohanyan, The Neighborhood Effect: The Imperial Roots of Regional Fracture in Eurasia, Stanford University Press, 2022. 312 pp. \$65.00. ISBN: 9781503632059

DOI: 10.56673/18294502-23.17-66

Received 12 December 2023

Accepted 21 December 2023

For those who are familiar with Anna Ohanyan's research of the past two decades, *The Neighborhood Effect* reads as a classic prequel of the four books she has written or edited before. Ohanyan employs comparative historical methods, creating not a conventional history book, but rather a contemporary and urgent exploration to understand and prevent armed conflict in former imperial peripheries. To elegantly justify her approach, she references an astrophysicist who likened space to a time machine, elucidating that our night sky comprises 'light originally emitted in vastly different eras by different stars.' By looking at today's Eurasia as the night sky, she departs from the more common 'lessons of history' approach of describing linear conflict evolutions. In a way, these conflicts and related phenomena are past and present simultaneously.

At the core of Ohanyan's thesis is the concept of 'region-before-states,' asserting that the nature of connectivity within imperial peripheries significantly shapes modern conflicts. The region is fractured when connectivity is weak, clustered, or non-existent, whereas regional resilience, its antithesis, fosters conditions conducive to peace. Whether resilient or fractured, regions often predate state formation. Regional resilience, distinct from integration, commonly associated with state-centric contexts like the European Union, can precede states, institutions, and bureaucracies. It is often grassroots and multilevel, transcending ethnic, social, religious, class, and geographic boundaries.

Beyond the preface and acknowledgments, the book contains eight chapters, a rather minimalistic notes section, and a much more extensive bibliography of secondary sources and index. Since this is not a history book,

there are essentially no primary sources in this work. The first three chapters introduce the main arguments, define core concepts, and prepare grounds for a novel reading of the empirical chapters with special attention to the imperial roots of conflicts in Eurasian peripheries. Thus, in chapters four, five, and six the author meticulously navigates through the historical contexts of the Habsburg, Ottoman, and Russian empires, focusing on regions like the Balkans, Eastern Anatolia, and the South Caucasus. Ohanyan contends that the weakness of social fabrics on peripheries renders them susceptible to external pressures.

Chapter six stands out as a pivotal chapter, providing a rare focus on the Transcaucasian Democratic Federative Republic (TDFR). Ohanyan argues that the TDFR's short-lived existence was a result of civic depth and institutional connectivity, evolving in opposition to imperial policies. Transcaucasia, according to the author, boasted extensive reserves of bridging social capital, hinting at the potential for regional unity. However, external forces such as the Ottoman Empire, Bolshevik Russia, Germany, and Britain are identified as undermining regional resilience in Transcaucasia. When applied to the current state of affairs in the South Caucasus (to replace the outdated name of Transcaucasia), this may mean there is room for hopeful optimism that the region may once find the key to resiliency even after the latest violent outcomes of the Armenian-Azerbaijani conflict and the ethnic cleansing of Armenians. In *The Neighborhood Effect* this optimism is supported with relatively concrete policy suggestions for both local and external actors. The question remains whether all parties genuinely appreciate the value of achieving such resilience.

Chapter seven scrutinises some of the current conflicts. It is rather challenging and risky for any author to make premature generalisations in situations when crucial events may happen at a much faster pace than the writing and publication process of a book. For example, when discussing Ukraine (certainly writing before February 2022), Ohanyan argues that regions resilient in their imperial pasts are better equipped to avoid armed conflict in the post-Cold War era. However, in light of the Russian full-scale invasion of Ukraine that followed soon afterwards, her assertion that conflicts in resilient regions have lower severity and delayed onsets is

challenged by the current death toll in Ukraine. In exploring the Kurdish conflict, Ohanyan enters a complex terrain where the applicability of the regional resilience theory seems strained. From the analysis of the case of Eastern Anatolia and the Kurdish conflict it is not quite clear how the erosion of intercommunal connectivity between Kurds and Christians has direct relation to the more recent Kurdish conflict with the Turkish state.

The book concludes with valuable policy implications that resonate with contemporary geopolitical challenges. Throughout the book, but especially in the final chapter, Ohanyan consistently emphasises the agency of local peoples and states in regional resilience. The notion that there are many challenges to peacebuilding, particularly in a post-pandemic world marked by declining international support for democratic norms, introduces a thought-provoking perspective. The author proposes supporting clusters of democratization, confronting aspirant regional hegemons (Turkey and Russia), providing regionally wired support for peacebuilding initiatives, and cultivating deeply regional alliances. Ohanyan's regional resilience theory introduces a fresh perspective, challenging deterministic views on the role of great powers that often dominate geopolitical analyses.

In a world grappling with the emergence of new global powers, the book's concluding remarks on China's potential role and the need for a nuanced understanding of its influence contribute to ongoing discussions. The call for supporting ongoing peacebuilding initiatives and fostering regional alliances aligns with the evolving realities of international relations.

The Neighborhood Effect's strengths lie in its fresh perspective, emphasis on agency, and valuable policy implications. Ohanyan's work stands as an invitation for scholars and policymakers alike to engage critically with the complexities of regional resilience in an ever-changing global landscape.

Gevorg Avetikyan
Research Fellow, Leibniz-Zentrum Moderner Orient (ZMO)
gevorg.avetikian@gmail.com

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ֆյոդոր Լուկյանով (խմբ.). Ռուսաստանը և Մերձավոր Արևելքը. տեսակետներ, քաղաքականություններ, ռազմավարություններ (Fyodor Lukyanov (ed.). Russia and the Middle East: Viewpoints, Policies, Strategies. East View Press, 2019, 382 pp, \$49.95 (hardcover), ISBN: 978-1-879944-75-6)

DOI: 10.56673/18294502-23.17-69

Ներկայացվել է՝ 6 դեկտեմբերի 2023

Ընդունվել է՝ 26 դեկտեմբերի 2023

20-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Մերձավոր Արևելքը եղել է ԽՍՀՄ-ի, իսկ ապա՝ նաև Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության կարևոր վեկտորներից մեկը: ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը մրցակցային պայքար էին մղում այս տարածաշրջանում գերիշխանության համար. յուրաքանչյուր կողմ փորձում էր հնարավոր բոլոր՝ գաղափարական, ֆինանսական, ռազմական միջոցներով իր գերիշխանությունը հաստատել այս կարևորագույն տարածաշրջանում:

ԽՍՀՄ անկումից հետո որոշ ժամանակ Մերձավոր Արևելքը դադարեց լինել Ռուսաստանի ակտիվ դիվանագիտական գոտի, քանի որ Ռուսաստանը, ներքին և արտաքին մի շարք բարդություններով պայմանավորված, բավականին սահմանափակ էր գործում: Սակայն Սիրիական ճգնաժամը լավ առիթ էր Ռուսաստանի՝ տարածաշրջանի վերադառնալու համար:

Մերձավոր Արևելքի դերի մեծացումն ու Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ առանցքային վեկտոր դառնալը երևում է նաև ռուսաստանյան վերլուծաբանների հեղինակած հոդվածներից: Այս հոդվածների մի մասը անգլալեզու ընթերցողին

ներկայացնելու մտադրությամբ հավաքվել և մեկ ժողովածուի տեսքով տպագրվել է «Ռուսաստանը գլոբալ հարաբերություններում» (Russia in Global Affairs) ամսագրի խմբագիր Ֆյոդոր Լուկյանովի կողմից:

Այս ժողովածուն, որը կրում է «Ռուսաստանը և Մերձավոր Արևելքը. տեսակետներ, քաղաքականություններ, ռազմավարություններ» վերնագիրը, կազմվել է հետևյալ տրամաբանությամբ: Հեղինակը նախ ներառել է այն հոդվածները, որոնցում ներկայացվում են աշխարհի առջև ծառացած մարտահրավերները, օրինակ՝ կրոնների (մասնավորապես իսլամի) և բնական ռեսուրսների դերը ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում:

Հոդվածների հաջորդ խումբը ներառում է ահաբեկչության և այլ մարտահրավերներին դիմակայելու ռուսական և միջազգային փորձը, փոխազդեցությունները, պատերազմներն ու վերաձևավորվող աշխարհի հնարավորությունները:

Եվ վերջապես, հոդվածների երրորդ խմբի հիմնական թեման Մերձավոր Արևելքն է՝ Արաբական գարունը, դրանից հետո տարածաշրջանում ձևավորվող աշխարհակարգը, զարգացման հնարավոր սցենարները, ճգնաժամերը և աշխարհաքաղաքական հավասարակշռության հասնելու հնարավորությունները: Ժողովածուն եզրափակում են Մերձավոր Արևելքում Սիրիական պատերազմի համատեքստում Ռուսաստանի դերը գնահատող հոդվածները:

Այժմ ավելի մանրամասն անդրադառնանք ժողովածուի կառուցվածքին և ներառված հոդվածներին:

Առաջին մասը, որը վերնագրված է *«Ռազմավարություն. Տարածաշրջանային խնդիրները գլոբալ հեռանկարում»*, բաղկացած է **երեք ենթաբաժիններից**՝ «Միջազգային անկայունության տասնամյակներ», «Իսլամը և իսլամիստական շարժումները» և «Էներգետիկա և բնական ռեսուրսներ»:

Առաջին ենթաբաժնում ներառված են Եվգենի Պրիմակովի երկու՝ «Միավորված ազգերի կազմակերպություն. մերօրյա մարտահրավերներ» (The United Nations: Challenges of our time) (էջ 5-13) և «Հիմնարար կոնֆլիկտ» (The fundamental conflict) (էջ 14-24) հոդվածները: Պրիմակովի այս հոդվածները պատահական չեն ընտրված: Ե. Պրիմակովը ՌԴ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս էր, ՌԴ ատոմային էներգիայի նախագահը, 1996-98 թվականներին՝ արտաքին գործերի նախարար, իսկ 1998-99 թվականներին՝ կառավարության ղեկավարը: Հետևաբար նրա հոդվածներում զուգորդվում են տեսականն ու պետական քաղաքականություն իրականացնողի հսկայական փորձը:

Առաջին հոդվածում Պրիմակովը ներկայացնում է ՄԱԿ-ի առջև ծառացած մարտահրավերները՝ միջազգային ահաբեկչությունն իր բոլոր հնարավոր կործանարար հետևանքներով, ահաբեկչական կազմակերպությունների դեմ միասնական պայքարի անհրաժեշտությունը՝ ընդգծելով ՄԱԿ-ի դերը և քննարկելով նրա՝ անվտանգության և կայունության սպառնալիքներին կոլեկտիվ պատասխան տալու մեխանիզմները: Պրիմակովը համաշխարհային հանրության առջև ծառացած լրջագույն սպառնալիքների շարքում թվարկում է նաև աղքատությունը, սովը, հիվանդությունները՝ առաջարկելով լուծման իր տարբերակները:

Հաջորդը Ալեքսանդր Դինկինի և Վլադիմիր Պանտինի՝ «Ժամանակակից դարաշրջանն ու 1970-ականների ճգնաժամը» (The modern era and the crisis 1970s) (էջ 25-34) հոդվածն է, որին հաջորդում է Վլադիմիր Օռլովի՝ «Չտարածման ապակե արգելոց» (The Glass Menagerie of Non-Proliferation) (էջ 35-48) հոդվածը:

Երկրորդ ենթաբաժինը նվիրված է իսլամի՝ 2010-ական թվականներին չափազանց արդիական դարձած հիմնախնդրին: Այստեղ ներառված են Բեռլինի Քաղաքակրթությունների երկխոսության հետազոտական ինստիտուտի

հետազոտությունների գծով տնօրեն Ալեքսեյ Մալաշենկոյի «Ուղենիշներ ջիհադի ճանապարհին» (Landmarks on the Road to Jihad) (էջ 51-59) և «Իսլամն այնպես, ինչպես մենք այն տեսնում ենք» (Islam as we see it) (էջ 72-84) հոդվածները, Ռաֆայել Խակիմովի «Իսլամի մոդեռնիզացում. որքանով է այն արժանահավատ» (The modernization of islam: how plausible is it) (էջ 60-71) և Վասիլի Կուզնեցովի «Իսլամական պետություն. այլընտրանքային պետականություն» (The Islamic state: alternative statehood?) (էջ 85-94) հոդվածները:

Մալաշենկոն առաջին հոդվածում ներկայացնում է իսլամի և քաղաքականության՝ հաճախ աննկատ թվացող կապը, իսլամիստներից եկող իրական և թվացյալ սպառնալիքները, հետխորհրդային տարածքում՝ մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայում, քաղաքական իսլամի ձևավորման առանձնահատկությունները:

«Իսլամն այնպես, ինչպես մենք այն տեսնում ենք» հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է ռուսական հասարակության վերաբերմունքն իսլամի նկատմամբ, որը, չնայած ՌԴ-ում մուսուլման բնակչության մեծաքանակ առկայությանը, այս կրոնը դիտարկում է որպես ինչ-որ հեռավոր, զուտ արևելյան երևույթ, և որն իսլամի մասին չափազանց մակերեսային պատկերացում ունի, ինչը, թերևս, ձևավորվել է ԶԼՄ-ների միջոցով: Սակայն միևնույն ժամանակ, օրինակ, ՌԴ քաղաքացի միլիոնավոր թաթարներին ռուսական հասարակությունը դիտարկում է որպես յուրայիններ՝ անտեսելով կրոնի գործոնը: Հոդվածում միաժամանակ ընդգծվում է ռուսական հասարակության մեջ իսլամի նկատմամբ քսենոֆոբիան, ներկայացվում է իսլամի նկատմամբ վերաբերմունքը ԶԼՄ-ներում և գրականության մեջ, միջին վիճակագրական ընթերցողի մոտ ձևավորվող պատկերացումները՝ միաժամանակ ցույց տալով «յուրային և օտար» իսլամի հակադրությունը:

Առաջին մասի երրորդ՝ էներգետիկ խնդիրներին վերաբերվող ենթաբաժինը սկսվում է Անդրեյ Բակլանովի՝ համաշխարհային տնտեսական անկայունության պատճառներից մեկը դարձած՝ նավթի գներին անդրադարձող «Նավթի գները. անհրաժեշտ է գործողությունների ռազմավարություն» (Oil prices: action strategy needed) (էջ 97-102) հոդվածով: Հաջորդը ՌԴ պետական գործիչ, էներգետիկայի նախկին նախարար, ՌԴ կառավարության ղեկավարի տեղակալ Ալեքսանդր Նովակի «Հին նպատակներ, նոր խնդիրներ» (Old goals, new tasks) (էջ 103-114) հոդվածն է, որը նվիրված է միջազգային էներգետիկ համագործակցությանը՝ որպես ՌԴ գործունեության կարևոր ուղղության: Հոդվածում ներկայացվում են համաշխարհային էներգետիկ ոլորտի արդի մարտահրավերները՝ շուկայի հավասարակշռության խնդիրը, մրցակցությունը, միջուկային էներգետիկան, Ռուսաստանի ուժեղ և թույլ կողմերը այս ոլորտում:

Բաժինը եզրափակում է ՌԴ Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոց համալսարանի Համաշխարհային տնտեսության և միջազգային քաղաքականության ֆակուլտետի դեկան Անաստասիա Լիխաչովայի «Ջուր և խաղաղություն» (Water and peace) (էջ 114-128) հոդվածը: Հոդվածում հեղինակը բարձրացնում է խմելու ջրի հետ կապված մրցակցության խնդիրը՝ որպես գլոբալ ռազմավարական մարտահրավեր, և շեշտում խմելու ջրի պաշարներով առատ ՌԴ-ի շահեկան դերը: Այստեղ ներկայացվում է Մերձավոր Արևելքում և Աֆրիկայի հյուսիսում խմելու ջրի սակավության խնդիրը և զարգացվում է դեռ 1990-ական թթ. Ջոն Է. Ալլանի կողմից ներմուծված՝ «վիրտուալ ջուր» հայեցակարգը, մանրամասն վերլուծվում են քվադրադոլաբային մերօրյա խնդիրները, ինչպես նաև անդրադարձ է կատարվում Ռուսաստանի միջազգային ռազմավարության համար ջրային ռեսուրսների օգտագործման ներուժին և դրա ճիշտ օգտագործման անհրաժեշտությանը:

Ժողովածուի երկրորդ մասը վերնագրված է «Մարտավարություն և փոխազդեցություն. Նույն թակարդի մեջ ընկնելը» և բաղկացած է **երկու ենթաբաժնից՝** «Ահաբեկչության դեմ պայքարը» և «À la guerre comme à la guerre» (թրգ. «Պատերազմում, ինչպես պատերազմում»): Այս մասում ներառված են ահաբեկչության դեմ պայքարին և հաղթահարման ուղիներին նվիրված մի շարք հոդվածներ: Առաջին ենթաբաժնում ներառված են խորհրդային և ռուսական դիվանագետ, արտակարգ և լիազոր դեսպան Անատոլի Ադամիշինի «Սովորում ենք պայքարել միջազգային ահաբեկչության դեմ» (Learning to fight international terrorism) (էջ 133-141), Եվգենի Սատանովսկու «Պատերազմ առանց փոխզիջման» (A no-compromise war) (էջ 142-150) և Անատոլի Վիշնևսկու «Ժողովրդագրություն և ահաբեկչական սպառնալիքներ» (Demography and terrorist threats (էջ 160-170) հոդվածները:

Սատանովսկին իր հոդվածում անդրադառնում է ՌԴ տարածքում գործող ահաբեկիչների հիմնախնդրին և կարևորում այնտեղ ապրող մուսուլմանների դերը վերջիններիս դեմ պայքարում: Հոդվածում քննարկում են ահաբեկչության դեմ պայքարում ռուս-արևմտյան հարաբերություններում առկա երկակի ստանդարտները, երբ մի կողմը մյուսին հաղթելու համար կարողացել է համագործակցել տեղական «ազատագրական» շարժումների հետ: Հեղինակի հիմնական միտքն այն է, որ ահաբեկչությունը ազգ և տարածք չի ճանաչում, ուստի վերջինիս դեմ պայքարում փոխզիջում չպետք է լինի:

Ժողովածուի երկրորդ մասի երկրորդ ենթաբաժնում ներառված են Ալեքսանդր Գուլցի «Պատերազմ կանոնների դեմ» (Warfare against the rules) (էջ 173-182), Ալեքսեյ Արբատովի «Հաղթել պատերազմում՝ առանց խաղաղությունը կորցնելու» (Winning a war without losing the peace) (էջ 183-196), Ռուսլան Պուխովի «Ապագայի ապացուցման հիմք» (A proving ground for the future) (էջ 197-212) և Պրոխոր Թեբինի

«Կարողությունների սահմանները» (The limits of capabilities) (էջ 213-222) հոդվածները:

Պուխովն իր հոդվածում անդրադառնում է Սիրիայում Ռուսաստանի օդային պատերազմին, դրանց արդյունքներին և ընդգծում է այն կարևոր փաստը, որ Սիրիան ՌԴ օդային ուժերի զարգացման համար կարևոր փորձ էր, որն հաջողությամբ հաղթահարվեց:

Ժողովածուի **երրորդ մասը**՝ վերնագրված «*Մերձավոր Արևելքը՝ որպես համաշխարհային կարգի/անկարգության գործոն*», կազմված է «Արաբական գարուն. ժողովրդավարություն և հեղափոխություն», «Տարածաշրջանում կայունության հեռանկարները», «Աշխարհաքաղաքական ձևավորվող հավասարակշռություններ» ենթագլուխներից:

Առաջին ենթաբաժնում ներառված են Եվգենի Սատանովսկու «Հեղափոխությունները և ժողովրդավարությունը իսլամական աշխարհում» (Revolutions and democracy in the Islamic world) (էջ 227-243), Վերոնիկա Կոստենկոյի, Էդուարդ Պոնափինի և Պավել Կուզմիչովի «Ուրիշ ժողովրդավարություն» (A different democracy) (էջ 244-253) և Ալեքսանդր Ակսենյոնովի և Իրինա Զվյագելսկայայի «Լսո՞ւմ եք հեղափոխության երաժշտությունը» (Listening to the music of revolution?) (էջ 254-265) հոդվածները: «Ուրիշ ժողովրդավարություն» հոդվածում հեղինակները ներկայացնում են արաբական աշխարհում ժողովրդավարության ընկալումները, ներկայացնում հասարակության մեջ կնոջ դերի և ժողովրդավարության մակարդակի ուղիղ կապը: Հոդվածում ներկայացվում է մի զարմանալի օրինաչափություն, որը ոչ մի այլ տեղ աշխարհում չի նկատվում. երիտասարդ սերունդն իր ծնողների և ավագ սերնդի համեմատ ավելի պահպանողական է՝ չնայած ծնողների համետամությանը առավել բարձր կրթական մակարդակին:

Երկրորդ ենթաբաժնում ընդգրկված են ՌԴ ԱԳ նախարար Սերգեյ Լավրովի «Ժողովրդավարություն, միջազգային կառավարում և ապագա աշխարհակարգ» (Democracy, international governance, and the future world order) (էջ 269-277) հոդվածը, Պյոտր Ստեգնիի «Մերձավոր Արևելք. Վերսալ՝ թե Վեստֆալիա» (The Middle East: À la Versailles or à la Westphalia) (էջ 278-293), Եվգենի Սատանովսկու «Ճգնաժամի և աղետի միջև» (Between crisis and catastrophe) (էջ 294-304) և Անդրեյ Կրիկկովիչի ու Յուլիա Վեբերի «Հետապնդել և սպասել» (Harass and hold out) (էջ 305-316) հոդվածները:

Երրորդ մասի վերջին՝ երրորդ ենթաբաժնում տեղ են գտել Դմիտրի Եֆրեմենկոյի «Բաբելոնի ջրերի մոտ» (By the waters of Babylon) (էջ 319-332), Անդրեյ Կորստունովի «Ռուսաստան. ուժեղ խաղացող Մերձավոր Արևելքում» (Russia: the power broker in the Middle east?) (էջ 333-337) և Ժողովածուի հեղինակ Ֆյոդոր Լուկյանովի «ԱՄՆ-ի դուրս գալը Սիրիայից կմեծացնի՞ Ռուսաստանի հետ հակամարտության վտանգը» (Will US pullout from Syria increase risk of conflict with Russia?) (էջ 338-341) հոդվածները: Լուկյանովն այս հոդվածում քննարկում է ՌԴ դերը սիրիական պատերազմի ընթացքում և առաջ քաշում մի միտք, որ եթե Սիրիան հաղթի պատերազմում, ապա կարող է գտնել նոր՝ ավելի ուժեղ և հարուստ դաշնակիցներ:

Ասվածից ենթադրվում է, որ Ժողովածուն կազմվել է հստակ տրամաբանությամբ՝ նպատակ ունենալով 2000-ականների սկզբից ձևավորվող աշխարհաքաղաքական իրողությունների համատեքստում գնահատել Ռուսաստանի դերը, վերջինիս վերաբերմունքը Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ, հնարավոր տեսակետները, վարվող քաղաքականությունը, ռազմավարությունները, որոնք երբեմն հենց պետական քաղաքականության դրսևորում կարող ենք անվանել, քանի որ հոդվածների հեղինակներն են Եվգենի Պրիմակովը, Ալեքսանդր Նովակը, Սերգեյ Լավրովը և այլ կարևոր պաշտոնատար անձինք,

որոնք հանդիսացել և հանդիսանում են ՌԴ արտաքին քաղաքականության իրականացնողներ: Այս հեղինակները ներկայացնում են աշխարհաքաղաքական մի շարք բարդ հիմնախնդիրներ և փորձում են առաջարկել հնարավոր լուծումներ՝ մասնավորապես, թե ինչու, օրինակ, Ռուսաստանն ընտրեց Սիրիան՝ որպես գերտերություն ներկայանալու համար, արդյոք ՌԴ և արևմտյան շահերը բախվում են Մերձավոր Արևելքում, ինչպիսի հնարավոր հետևանքներ ունի միջազգային ահաբեկչությունը և դրա դեմ պայքարը, ինչպիսին կլինեն Մերձավոր Արևելքում զարգացման հնարավոր սցենարները:

Ժողովածուն հետաքրքիր է Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի քաղաքականությամբ, ահաբեկչության դեմ պայքարի, ջրի և էներգակիրների համաշխարհային հիմնախնդիրներով, ժամանակակից իսլամի դերով, «արաբական գարնան», տարածաշրջանում զարգացման հեռանակարներով հետաքրքրվող հետազոտողների, լրագրողների, ուսանողների և ընդհանրապես ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

Աշխատանքը մեծապես կշահեր, եթե հեղինակը տար եզրույթների և կարևոր իրադարձությունների ծանոթագրություններ, ինչը անգլալեզու ընթերցողի համար առավել հասկանալի կդարձներ հոդվածների բովանդակությունը: Գիրքը կշահեր նաև, եթե խմբագիրը ընդլայնված ներածություն հեղինակեր՝ մանրամասն քննարկելով Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մերձավորարևելյան վեկտորը և համատեքստավորելով գրքում գետեղված հոդվածները:

Արփինե Սահակյան

հայցորդ, Արևելագիտության ֆակուլտետ, ԵՊՀ

arpine.sahakyan@ysu.am

CONFERENCE REVIEW

**“Freedom of Academia In and Out: Social Sciences and
Humanities in the Time of Geopolitical Crisis”
A Review of the Conference Held at Yerevan State University on
October 19-21, 2023**

Alexander Agadjanian¹

Yerevan State University

Dmitry Dubrovsky²

Charles University of Prague

DOI: 10.56673/18294502-23.17-78

Received 30 November 2023

Accepted 18 December 2023

The field of academic freedom includes a number of themes and approaches ranging from the “classic” issues of freedom to teach and to study; the freedom to express yourself, for both instructors and students; the freedom from external pressures initiated by both government and private actors; and through the issues of how to reconcile scientific “neutrality and objectivity” with “extramural” ethical and political agendas. The conference held on October 19-21, 2023, at Yerevan State University could not cover all these issues in an equal way, but all of them came up during the panel and round table discussions that gathered almost fifty participants around the world³.

The central issue of the conference was the effects of Russia’s full-scale war against Ukraine, started in 2022, heavily affecting the situation in the academia in the region and creating new inevitable challenges. Later in this

---

¹ Yerevan State University, email: grandrecit@gmail.com

² Charles University of Prague. email: dmitry.dubrovsky@gmail.com

³ Along with the Yerevan State University, the conference was supported by the Center of the Independent Social Research - CISR (USA); the Institute of European, Russian and Eurasian Studies, George Washington University; and the Friedrich Naumann Foundation (Germany).

review, we will turn to these challenges as they were addressed at the conference. It should be said, however, that this special emphasis was treated and discussed within the larger, classical frame of the field, and we are going to start with this general frame.

A keynote speech by Kasia Kaczmarska, Research Fellow at the University of Edinburgh, focused on issues of internationalization of higher education - the process that brings into communication and exchanges that academic institutions provenant from countries with different political regimes and varying states of academic freedom. Even though academics can share similar views on their professional work, they are constraint by the relevant policies of their institutions and governments. The author suggested a few particular ways to address these constraints by including specific requirements for upholding academic freedom in collaboration agreements. Additionally, she emphasized the importance of actively researching and publishing materials on all particular cases of academic freedom violations.

Sona Balasanyan, Associate Professor at Yerevan State University and Executive Director of Caucasus Resource Research Center (CRRC), addressed the issues of academic freedom from inside the Armenian academia that went through profound if not difficult and uneven restructuring in the course of post-Soviet transition, and then, more recently, after the democratic turnover of the 2018 “Velvet revolution”. Like in Kaczmarska’s case, internationalisation brought both new guarantees and new challenges, aggravated by the complex regional geopolitical dynamic. Nutza Kobakhidze, a Georgian scholar working at Hong Kong University, looked at similar post-Soviet opportunities and constraints experienced by the Georgian academic institutions.

As said earlier, the conference on academic freedom nowadays could unlikely proceed without discussing how the catastrophe of war - in particular the Ukraine war - affects academic rights and freedoms. Most of the presentations at the conference dealt, in one or another way, with how war impacts various aspects of understanding and functioning of academic freedom in the post-Soviet space.

In another keynote address, Dmitry Dubrovsky from Charles University and CISR provided an overview of how the war has affected academic

freedom, primarily in Ukraine, due to military aggression, and in Russia due to intensified militaristic propaganda and ideological pressure. His presentation raised questions about how to define the status of scholars in exile and the new challenges facing academic freedom in the contemporary political situation.

This theme was actively discussed in various presentations at the conference that mainly focused on the impact of war on the methodology of teaching and studying social and cultural processes and their ethical dimensions. For instance, Joseph P. Wood from the University of Alabama at Birmingham dedicated his presentation to how the COVID-19 pandemic, the Russian invasion of Ukraine, and other regional conflicts have affected the practice of teaching English literature in post-Soviet higher education institutions, particularly in Armenia and Georgia. His primary focus was on foreign educators' challenges when teaching in countries with different political traditions and on the ethical dilemmas that arise in such situations.

Research, like teaching, faces constant new challenges. Svetlana Erypleva, CISR and Bremen University, discussed the ways the attitudes towards the Ukraine war have been studied, during the last months, in a few Russian provincial regions, posing a fundamental issue of how a social scholar, working with this material, can - or should s/he? - keep an “ivory tower” academic neutrality putting one’s civil position aside. She came up with a strategy of holding researcher’s political positioning while keeping a neutral communication with the respondents with different views (for example, supporting the Russian invasion in Ukraine). Olga Brednikova, a researcher from CISR-Russia, in her presentation highlighted the same dilemma: indeed, the war poses significant challenges to methods and ethics in field research. This includes, for example, ethical considerations when studying people who have recently experienced tragedy; the distinction between research and volunteer work; and the critical question of whether Russian researchers can interview refugees from Ukraine.

A similar issue was addressed in the presentation by Iryna Maidanik from the Institute for Demography and Social Studies, National Academy of Science of Ukraine. She discussed how the war altered the migration landscape within Ukraine and shifted the focus of migration research. Oleg

Reut from the University of Eastern Finland also addressed complications of the research methods in the study of transborder memory studies, in a situation when Russian-Ukrainian conflict has dramatically challenged ethical premises of research and questioned the prospects of future reconciliation and “common memory” between people of the two nations.

The increased state control over Russian universities became a topic of discussion in the presentation of Darya Geraschenko, a researcher from the European University at St. Petersburg. She examined the news feeds of the websites of several universities. She established a connection between the level of their promotion of pro-war news and their degree of dependence on the state for funding. Universities heavily reliant on state funding more actively published pro-war news, while universities involved in international exchanges were less so.

Tatiana Kuksa, an independent scholar, and Ksenia Fedosova, Academic Bridges Lab, touched upon the issue of intensified ideological pressure in Russian universities, mainly focusing on the structure and logic of such pressure. They highlighted how formal and informal pressure mechanisms on the Russian academic community intersect. Marina Bezmaternykh, Groza Project, specifically discussed Russian universities' practices in violating student activists' rights and examined the resistance against the dominant authoritarian discourse, which is emerging in Russian universities today. Continuing this theme, Ester Gallo and Cristina Mazzero from the University of Torino compared student activism related to repression in Turkey and Belarus. They showed how the demand for students' agencies in academia is a part of a broader issue of academic rights and freedoms.

Total state control over the social sciences creates a sense of suffocation, particularly for public sociology. Professor Elena Zdravomyslova from the European University of St. Petersburg touched upon this issue in her presentation, discussing strategies that public sociology can employ in such situations. Given that this situation threatens the existence of objective sociological research, the author suggests possible “survival methods” in both research and teaching in this hostile environment, including using alternative platforms, coded language, or emigration. Illustrating these same

challenges for social scientific research in this new situation of ideological pressure, Arseny Verkeev from Ruhr University analyzed how sociological surveys in Russia have become tools for authoritarian propaganda and the legitimation of military actions, and explored the ways of getting an objective picture in opinion polls when both sociologists and respondents face restrictions on freedom.

Elena Pavlova and Viacheslav Morozov, both from Tartu University, also explored the concept of hidden resistance, framed as the search for potential strategies. Referring to the famous concept of James Scott, they found such a resistance strategy in "hidden transcripts," which represent a form of intellectual response to harsh repression, often employed by the marginalized and oppressed.

Emigration, as has been stated in the discussions, is another response to authoritarian pressure. One of the significant consequences of the departure of anti-war scholars and educators from Russia has been the emergence of many "independent researchers" who cut from their home institutions and are not affiliated with those in host countries. Dmitry Rudenkin from the Academic Bridge Lab made several observations regarding how this status of "independence" affects the freedom of academic research; he also identified major problems related to this status: the issue of funding and the problem of identification. Julia Sineokaya, Director of the recently created Independent Institute of Philosophy in Paris, represented a possible way the emigrated scholars, driven from their home institutions by the ideological critics (in this case, in Russia), can institutionalize themselves into a new community abroad. Sineokaya's account of "patriotic" anti-westernist assault against the Russian Institute of Philosophy, which led to the emigration of a few scholars, resembled the examples of para-scientific theories blossoming under Russia's current regime, analyzed by Ilia Kukulin from Amherst College in his paper. One of such examples was the newly created "theory of destructology" that posits the opposition of "Russian traditional values" to those harmful foreign ideas that threaten the nation's spiritual health. "Theories" of this kind, when tacitly supported by the authorities, are a true danger to academic freedom.

Another important question discussed in the conference panels and round tables, was the one on how prepared the Russian academia is for the post-colonial agenda after the war in Ukraine led to an explosion of post-imperial and post-colonial reflections. Viktoriia Poltoratskaia from Central European University answered this question negatively based on her interviews. Her research allows for an assessment of the speech strategies chosen by the respondents: the "Russia as a victim" strategy, the "evil Russia" strategy, and the "business as usual" strategy. Importantly, all these strategies fall short of a critical post-colonial reflection.

Alexander Vileykis from Almaty Management University explored examples of how the Russian academia works, in fact, as a colonizing institution, within the frame of Russia's Kazakhstan policy. His presentation examined how academic cooperation is used by Russia to increase control and deepen inequality between the Kazakhstan and Russian higher education systems. Sergey Golunov from the same Kazakh university discussed the leading schools of international relations research in Russia and Kazakhstan, especially while relating to, or criticizing their own government's foreign policies, and he found many similarities.

In contrast, Gleb Yarovoy from the University of Eastern Finland presented a different reflection on the issue of colonialism, showing how the Russian academia itself can be seen as "subaltern," dependent on the Western science, and, consequently, how Russian academics can be seen as *both* colonizers and colonized. Meanwhile, Teodor Gerber from the University of Wisconsin talked about the current prospects of Russian studies in the United States and how decolonization is perceived as a possible goal within this field. He noted, however, that according to his research, a significant portion of American instructors do not consider this task a priority, while, in fact, many believe that decolonization has already been "to some extent" accomplished.

Overall, the conference raised several significant questions and identified a range of topics for ongoing discussion.

The conference showed, first of all, how the continuing political turbulence worldwide affects the work of academic scholars and university professors, especially within the fields of social and human sciences. While

strategically, in the long run, the scientific objectivity continues to be a golden dream and a yardstick of responsible teaching and research, the academia is in no way an “ivory tower” isolated from the complex life around it, and every academic faces his/her own choice to correlate the research with ethical dilemmas and political agendas.

This problem of academic (in)dependence is closely related with the concept of academic freedom: in fact, the claim of freedom requires reflexivity about how this freedom can be perceived and used. The freedom of teaching and research can be limited from both outside - for example, when autocratic institutions oppressively restrict it, as it is now the case in Russia and many other places - and from inside, because every researcher and teacher face internal hindrances that stem from conscious or unconscious biases; in many cases, these biases can also be framed as public positioning and even moral obligation. It goes without saying that this kind of dilemma acquires a particular sharpness and complexity in the times of societal and geopolitical conflicts. The problem is fundamental - it is fundamental for academia but in fact it brings us to the general issue of objectivity and personal integrity that cannot be treated at length at this review.

Secondly, at a more “technical” level, the conference raised the problem of the relevance of research methods, in the social sciences and humanities, in times when the access to sources is limited - either because of the war, such as the war in Ukraine, or because of the political and ideological limits and pressures imposed by the regimes, or finally because the potential respondents/informants within the war-torn countries are unable or unwilling to freely express themselves, or convey clichés of the official hegemonic discourse rather than their own opinion.

Thirdly, the conference addressed the nature of academia as an internationalized and multicultural community, and the consequences this implies - again, in the time of obvious tensions and uncertainties. An ideal, free academia is by definition an “international” with no borders, which is, as an objective, an important stimulus; on the other hand, in reality, it is clearly never the case. Not only political borders become impenetrable during the international crises; more than this, the explicitly expressed positions, coming from within and from outside the academia, create

ruptures and mutual “canceling” of otherwise collaborating institutions (again, the example of cutting off ties between Western and Russian academics after the start of the Ukraine war comes as a fresh example). The political troubles multiply the number of those who become “independent” (as those thousands of scholars who left Russia or Belarus after 2022); this raises the issue of whether this status of non-affiliation creates more opportunities or problems for these “independent” scholars and make their research ever more “independent” in terms of the highest principles of the academic objectivity.

All these issues are not new, as they have been discussed at least since the time when the problem of academic freedom took shape in the western universities; yet the current crisis made these issues really intense and acute, both in professional terms and, in a way, even existentially problematic for some - that is, the conference such as this was somewhat more than a regular academic gathering, because it forced people to face questions they might have ignored in their previous academic career.

**ՊՐՈՖԵՍՈՐ ԴԱՎԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ
ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՑՈՒՑԱԿ**

Մենագրություններ

- “Книга поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы (828-889гг.), Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1986, 152:
- Հայ միջնադարյան փիլիսոփայական մտքի առնչությունները արաբ-իսլամական փիլիսոփայության հետ (արաբերեն, համահեղինակ՝ Ալա Համրուշ), Կահիրե 1989, 144:
- Արաբա-իսրայելական հակամարտություն. Երուսաղեմի խնդիրը, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2002, 74:
- Հայաստանը և տարածաշրջանը: Իսլամ. բացատրական բառարան-տեղեկագիրք (Էլեկտրոնային, Ա. Գևորգյան, Հ. Քոչարյան, Տ. Մկրտչյան, Շ. Կյուրեղյան), Երևան, 2019, 164:

Դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ

- Программа курса лекций по истории арабской литературы, Ереван, 1980, 20.
- Методическое руководство для семинарских занятий по истории арабской литературы, Ереван, 1983, 23.
- Программа спецкурса по Корану, комментариям и хадисам, Ереван, 1987, 21.
- Актуальные проблемы преподавания исламоведения: методическое пособие для преподавателей и студентов, Ереван: Лусакн, 2011, 64.
- Իսլամագիտություն I, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2020, 232:

Հոդվածներ

- К вопросу о составе материалов “Книга поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы, Ереванский Университет, Вестник, 1979, 26-34.
- “Книга поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы как источник для арабской классической поэзии, Автореферат канд. дисс., Москва, Изд. МГУ, 27.
- О проблеме авторства в “Книге поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы (829-889), на арм. яз., Ереванский Университет, Вестник, 1981, 56-59.
- Стихи в сказках “1001 ночи”, Юбилейная научная конференция молодых ученых, ЕрГУ, Ереван, 1982, 117-133.
- “Новые” поэты в “Книге поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы, Вопросы востоковедения, Ереван, Изд. ЕГУ, 1983, 146-157.
- К проблеме генезиса армянской рифмы, Международная конференция по армянской средневековой литературе, Ереван, 1986, 246-250.
- “Калила и Димна” в арабском культурном наследии (на араб. яз.), Руз ал-Юсуф, Каир, 1987, 78-97.
- Некоторые аспекты истории развития индивидуального авторского мышления, Актуальные проблемы истории и культуры стран БВ и СВ, Тбилиси, 1987, 36-44.
- Хабар в культурном сознании общества доисламской и раннеисламской Аравии, Проблемы арабской культуры. М, Наука, 1987, 302-312.
- Функции стихов в сказках “1001 ночи”, Вопросы востоковедения, Ереван, Изд. ЕГУ, 1988, 183-196.
- К проблеме персоналии в “Книге поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы, Сборник Статей, Изд. МГУ, Москва, 1990, 186-197.
- Критерии истинности и поэтическое высказывание в средневековой арабо-мусульманской и западно-европейской

культурах, Семантические и коммуникативные категории текста, Ереван, 1990, 89-95.

- Традиционное и новое в “ал-Муватта” имама Малика ибн Анаса, Сборник Статей по докладам Всесоюзного координационного совещания по исламу, Москва, Наука, 1990, 214-224.
- К проблеме понимания текста Корана (на примере исторических сур), VI Всесоюзная конференция востоковедов “Восток: прошлое и будущее народов”, Махачкала, 1991, 287-300.
- Рецензия на кн.: А. Хачатрян. Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., Историко-филологический журнал, Ереван, 1998, номер 4 (123), 156-160.
- Рецензия на кн.: Е. Наджарян. Расцвет национальной культуры в арабских странах в XIXв., Лрабер, Ереван, 1999, 162-166.
- Аксиологические аспекты теории познания, Проблемы методологии, Москва, 2003, 76-89.
- Ценностная система ислама: начало пути, Отечественные записки М., 2004, 478-490.
- Региональная система безопасности в современной мировой системе, Черноморско-Каспийский регион: проблемы и перспективы сотрудничества, 2005, 7-23.
- Армяно-турецкие отношения в свете глобальной и региональной политики, Черноморско-Каспийский регион: проблемы и перспективы сотрудничества, 2005, 135-161.
- Միմեիսը որպես արժեքային համակարգի ադապտացման միջոց (համահեղինակ՝ Մ. Հովհաննիսյան), Հայաստանը Եվրոպայի ճանապարհին: Խմբ. Ա. Ոսկանյան, Երևան, Անտարես, 2005, 23-36:
- Проблема интеграции: Взгляд из Армении, Перспективы интеграции, Ереван, 2006, 20-25.

- О функциональном значении риторического вопроса “Алам Тара” в Коране, Вопросы Востоковедения 6, Ереван, 2006, 199-206.
- Արամ Տեր-Ղևոնդյան, Արևելագիտության հարցեր 6, Երևան, 2006, 5-13:
- Armenia and Turkey Now (In Global/National Contradictions), Bulletin: anthropology, minorities, multiculturalism, new series 7, no. 4, 2006, 370-377.
- К вопросу об истинности и правдоподобности поэтического высказывания, Арабская филология, вып., 3, Москва, 2008, 209-219.
- Государство и система ценностей в среде глобальных миграционных потоков, Արծիվ. Փիլիսոփայական հանդես 1, Երևան, 2008, 118-133:
- Ինչու չեն կարգավորվում հայ-թուրքական հարաբերությունները, «Գլոբալ մարտահրավերներ և սպառնալիքներ. Հնարավո՞ր են արդյոք միասին ջանքեր Հայաստանի և Թուրքիայի միջև», միջազգային կոնֆերանսի նյութերի ժողովածու, մայիսի 20, 2008թ., Երևան, 9-18:
- ԱՄՆ նախագահական թեկնածուների դիմանկարը, ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Վերլուծական տեղեկագիր 2 (4), Երևան 2008, 4-18:
- Проблема выбора: вера, идеология, или глобализационный проект?, Журнал Центра исламской экономики и права, Каз. ГЮУ, Астана, 2008., 31-38.
- Armenian Foreign Policy and the Rapprochement with Turkey, 2009
Էլեկտրոնային,
<http://www.boell.de/weltweit/europanordamerika/europe-north-america-6759.html>
- Perspectives of Regional Developments (A View from Within), 2009,
Էլեկտրոնային, http://www.suedosteuropa-gesellschaft.com/black_sea/hovhannisyan.pdf

- Heroes and Mythopolitics in the Caucasus, 2009, էլեկտրոնային, <http://soc.kuleuven.be/iieb/ipraweb/papers/Heroes%20and%20Mythopolitics%20in%20the%20Caucasus.pdf>
- Ազատությունը որպես քաղաքակրթական հենք և հասարակական առաջընթացի գործիք, ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Վերլուծական տեղեկագիր 5, Երևան, 2010, 52-63:
- Конкуренентность региональных систем безопасности, ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Վերլուծական տեղեկագիր 5, Երևան, 2010, 23-31:
- Формирование мультикультурной идентичности как основы для межконфессионального диалога, Материалы 3-ей Международной научно-практической конференции «Государственно-конфессиональное партнерство и институализация духовного образования в РФ и странах СНГ», Москва, 2010, 68-69.
- Проблема выбора: вера, идеология или глобализационный проект?, Լեզու, հասարակություն, հաղորդակցություն 1, Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան, 2010, 89-96:
- Process of Normalization of Armenian-Turkish Relations: The Official and Societal Dimensions. Prospects for Reconciliation: Theory and Practice, Proceedings of the International Workshop, Yerevan, 27 November 2010, 47-53.
- Պետությունը էլեկտրոնային-թվային դարաշրջանում. Հայաստանը և հայությունը որպես ցանցապետություն, Աշխատանքային տետրեր, Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հավելված 4 (16), 2010, 46-58:

- The “System of Three Seas” and the Issues of Regional Security, Warsaw East European Review 1, 2011, 273-277.
- К проблеме конкуренции систем безопасности в свете концепции “Трех морей” Материалы международной научной конференции “Динамика региональной без опасности на Южном Кавказе”: Ереван, 17-18 ноября 2011, Ереван: Академический-исследовательский фонд политических наук, 2012, 207-215.
- Eurasian Union: Objectives and Problems, Warsaw East European Review, Volume II/2012, 53-56.
- 100 Days: The Foreign Policy Dimension, Caucasus Analytical Digest no. 53–54, 17 July 2013, 23-26.
- «Տրանսֆորմացիոն գործընթացները Միջին Արևելքում և Հայաստանը», Վերլուծական տեղեկագիր 6, ԵՊՀ, Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Երևան, 2013, 4-26:
- «Ma'arif» գաղափարի բովանդակությունն ու Ադիբի գիտելիքների շրջանակը (Իբն Քուրեյբա Ադ-Դինավարիի Kitab al-Ma'arif գրքի հիման վրա), Արևելագիտության հարցեր 7, Երևան, 2014, 7, 31-49:
- Արաբական երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունները և դրանց ազդեցությունը Հայաստանի վրա, Ռազմավարական անվտանգային հետազոտություններ, 2014, 4, 246-254:
- К проблеме конкуренции систем безопасности в свете концепции “Трех морей”, Ռազմավարական անվտանգային հետազոտություններ, 2014, 3, 606-614:
- Գլոբալ հակամարտությունը և «ծաղրանկարային պատերազմը» (համահեղինակ՝ Ն. Սահակյան), Վերլուծական տեղեկագիր 7, ԵՊՀ, Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Երևան, 2015, 272-290:

- Սուննիական ծայրահեղականության դրսևորումները. «ներկան» և «ապագան», Վերլուծական տեղեկագիր 7, ԵՊՀ, Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Երևան, 2015, 8-29:
- Հարավային Կովկասում լարվածության թուլացումը և հայ-վրացական հարաբերությունների ներուժի օգտագործումը, ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի Վերլուծական տեղեկագիր 8, Երևան, 2015, 9-14:
- «Իդեալական մարդու» փնտրտուքներում. մուրուվայի հայեցակարգի փոփոխությունները ջահիլիայից մինչև ադաբի ձևավորում, Արևելագիտության հարցեր 11, Երևան, 2016, 6-17:
- Ֆաթիման՝ որպես շիայական կրոնադիցաբանական համակարգի առանցքային կերպար, Արևելագիտության հարցեր 12, Երևան, 2016, 12-19:
- Система трех морей, Տարածաշրջանային մարտահրավերները, զեկուցումների ժողովածու, ՀՀ Պետական կառավարման ակադեմիա, Երևան, 2016, 19-26:
- Տարածաշրջանային զարգացումներ. «Երեք ծովերի տեսություն», Վերլուծական տեղեկագիր 9, 2016, 8-36:
- Գիտական ցանցերը և հայ-վրացական համալսարանական համագործակցությունը, ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի Վերլուծական տեղեկագիր 10, Երևան, 2017, 9-11:
- Տարածաշրջանային անվտանգության կոնցեպտները «Երեք ծովերի համակարգում», ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի Վերլուծական տեղեկագիր 11, Երևան, 2017, 14-17:
- Ցանցերի և ցանցապետության էության շուրջ, ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի Վերլուծական տեղեկագիր 12, 2018, 7-17 :

- Իսրայելաբնակ պաղեստինցի արաբ քաղաքական առաջնորդների դիրքորոշումը պաղեստինյան պառակտման և դրա պատճառների վերաբերյալ (համահեղինակ՝ Աբու Ջաիդ Ալի Մուսա), Արաբագիտական ուսումնասիրություններ 10, Երևան, 2018, 96-113:
- «Ադաբը» որպես ինֆորմացիոն հոսքերի ադապտացման գործիք, Արաբագիտական ուսումնասիրություններ 10 , Երևան, 2018, 201-213:
- The Results of WWI and the Logic of Current Developments in the Middle East, Արևելագիտության հարցեր 15, Երևան, 2019, 8-13:
- Վահաբականության կերպափոխումները Սաուդյան Արաբիայի նոր քաղաքականության համատեքստում (համահեղինակ՝ Մ. Հովհաննիսյան), ԵՂՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի Վերլուծական տեղեկագիր 13, 2019, 7-24:
- 8-9-րդ դարերի արաբական աշխատությունները որպես ադապտացիոն գործընթացների ուսումնասիրման աղբյուր, Արևելագիտության հարցեր 16, 2019, 9-22:
- Адаб в VIII-IX вв. как адаптационный механизм: борьба идей и определение круга знаний, ИВ РАН Освоение мира. Памятные страницы истории Арабского Востока, 2020, 120-147.
- Transitional Processes in “The System of the Three Seas”, Analytical Bulletin 14, Yerevan, 2022, 8-16.
- Վարձկանության կերպափոխումները ծագումից՝ մեր օրեր, Վերլուծական տեղեկագիր 15, Երևան, 2022, 31-52:

Հանրագիտարանային հոդվածներ

- Газават, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.

-
- Дар ал-ислам, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.
  - Дар ал-харб, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 2.
  - Джизья, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.
  - Джихад, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 2.
  - Акд аз-Зимма, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.
  - Зиммии, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.
  - Панисламизм, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 2.
  - Суннизм, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 2.
  - Халифат, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.
  - Хасун Ризкалла, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.
  - Фатва, Армянский вопрос, Энциклопедический словарь, Ереван, 1994, 1.

Հրապարակախոսական հոդվածներ

- От выживания к процветанию (уровни и структуры этнической безопасности), Зеркало 46, Ереван, 1991, 5-6.
- Бутрос Гали – Генсек ООН (политический портрет), Зеркало 46, Ереван, 1991.
- Мир и миры (Новые тенденции в геополитической структуре региона), Зеркало 8, Ереван, 1992, 5-6.

- Իրաքի խնդիրը և Հայաստանը, Հանրապետական 1, Երևան, 2003, 37-40:
- Հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ միտումների մասին, Հանրապետական 2, Երևան, 2003, 25-31:
- Աշխարհաքաղաքական հակամարտության նոր միտումներ, Հանրապետական 3, Երևան, 2003, 16-22:
- Արաբ-իսրայելական հակամարտության նոր փուլը, Հանրապետական 4, Երևան, 2003, 22-28:
- Հարկավո՞ր է Հայաստանին կովկասյան քաղաքականություն, Հանրապետական 5, Երևան, 2003, 11-17:
- ԱՄՆ դիվանագիտական նոր մոտեցումներ. ռուս-սաուդական հարաբերություններ, Հանրապետական 6, Երևան, 2003, 2-8:
- Հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմքերի վերանայման հարցի շուրջ, Հանրապետական 7, Երևան, 2003, 8-13:
- Ժամանակակից ծայրահեղ իսլամական կառույցների ակունքները, Հանրապետական 7, Երևան, 2003, 29-36:
- Իսլամի և ժողովրդավարության համակեցության խնդրի շուրջ, Հանրապետական 8, Երևան, 2003, 26-32:
- ԱՄՆ միջինարևելյան քաղաքականության նոր դրսևորումների մասին, Հանրապետական 9, Երևան, 2003, 18-24:
- Ռուս-ամերիկյան հարաբերությունների ներկա փուլի առանձնահատկությունները, Հանրապետական 1, Երևան, 2004, 18-25:
- Իսլամական տնտեսական մոդելի մասին, Հանրապետական 2, Երևան, 2004, 22-29:
- Ցեղասպանության դիցաբանական հիմնավորման խնդրի շուրջ, Հանրապետական 4, Երևան, 2004, 4-8:
- Նոր դրսևորումներ ԱՄՆ միջինարևելյան քաղաքականությունում, Հանրապետական 4, Երևան, 2004, 23-28:

-
- Դիցաքաղաքականությունը և քաղաքակրթության անջրպետները, Հանրապետական 7, Երևան, 2004, 29-33:
  - Միջազգային կառավարման հիմնահարցերի շուրջ, Հանրապետական 9, Երևան 2004, 25-31:
  - Մշակութային ադապտացման խնդիրը քաղաքակրթական համատեքստում, Հանրապետական 2, Երևան 2005, 5-11:
  - Արժեհամակարգի ադապտացումը հայոց քրիստոնեացման օրինակով, Հանրապետական 3, Երևան 2005, 1-6:
  - ԱՄՆ-Եվրամիություն հարաբերությունների շուրջ, Հանրապետական 4, Երևան 2005, 28-33:
  - Եվրոպական սահմանադրության հանրաքվեն և Թուրքիայի խնդիրը, Հանրապետական 6, Երևան 2005, 13-18:
  - Իրադարձություններ Կովկասում և նրա շուրջ, Հանրապետական 7, Երևան 2005, 1-8:
  - Պայքարն աշխարհի կառավարման համար և ամերիկյան հասարակությունը, Հանրապետական 9, Երևան 2005, 33-39:
  - «Պատմության ավա՞րտ» թե «Ժանրի ճգնաժամ», Հանրապետական 10, Երևան 2005, 19-24:
  - Պետության փոխակերպման խնդիրը, Հանրապետական 1, Երևան, 2006, 1-7:
  - Գլոբալ հակամարտությունը և «ծաղրանկարային պատերազմը», Հանրապետական 2, Երևան, 2006, 29-35:
  - Կրթահամակարգ և ադապտացում, Հանրապետական 3, Երևան, 3, 15-22:
  - ԱՄՆ ներքին և արտաքին խնդիրների մասին, Հանրապետական 4, Երևան, 2006, 22-28:
  - Ահաբեկչության դեմ պայքարի հայեցակարգը գաղափարական փակուղում, Հանրապետական 5, Երևան, 2006, 26-31:
  - Ինքնիշխանության հիմնահարցը և նոր ձևավորվող արժեհամակարգը, Հանրապետական 8, Երևան 2006, 1-5:

- Արժեհամակարգ և համաշխարհային կառավարում, Հանրապետական 9, Երևան, 2006, 27-32:
- ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության վերախմաստավորումը, Հանրապետական 10, Երևան, 2006, 20-25:

Թեզերք

- К вопросу о становлении традиции записи и исследования древнеарабской поэзии, Тезисы конференции аспирантов и молодых научных сотрудников ИВ АН СССР, Лит-ведение, лингвистика, текстология, Москва 1978, 35-36.
- Текстологическая характеристика “Книги поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы, VII научная сессия востоковедов ИВ АН Арм. ССР, Тезисы докладов, Ереван, 1981, 87-88.
- Понятие “хабар” и первый этап его развития, VIII научная сессия востоковедов ИВ АН Арм. ССР, Тезисы докладов, Ереван, 1982, 79-80.
- Хабар в культурном сознании доисламской и ранне-исламской Аравии, Всесоюзная конференция по проблемам арабской культуры, Москва, Изд. Наука, 1982, 57-58.
- “Аййам ал-Араб” и формирование доисламской арабской традиции, XX научная сессия молодых востоковедов, Ереван, 1984, 205-206.
- К вопросу о взаимодействии мифа и хабара, Объединенная научная сессия кафедр арабск. филологии и семитологии МГУ, ЛГУ, ТГУ и ЕГУ, Ереван, 1984, 254-255.
- Влияние творчества Абдаллаха ибн ал-Мукаффа на становление средневековой арабской литературы, IV Всесоюзная конференция арабистов, Тезисы докладов, Ереван, 1985, 108-109.

- О механизме перехода от устной передачи информации к письменной, Вопросы изучения народной культуры, Тезисы докладов, Ереван, 1988, 97-98.
- К проблеме развития структуры текста в арабо-мусульманской культуре, X Объединенная научная сессия кафедр араб. филологии и семитологии университетов СССР, Тбилиси, 1988, 306-307.
- О книге, колдовстве, гадании и прочих «таинствах» (попытка логико-семантического анализа), XI Объединенная научная сессия кафедр араб. филологии и семитологии МГУ, ЛГУ, ТГУ и ЕГУ, Москва, 1990, 216-217.
- Время в тоталитарном обществе, Тезисы Всесоюзной конференции проблемы тоталитаризма, Ереван, 1991. 94-95.
- Поэт в социокультурном пространстве арабо-мусульманского города, Тезисы XII Объединенной научной сессии кафедр арабистики и семитологии МГУ, ЛГУ, ТГУ и ГУ, Москва, 1991, 314-316.
- Время и история в исламе и христианстве, Материалы объединенной сессии кафедр арабистики и семитологии МГУ, ЛГУ, ТГУ и ЕГУ, Москва, 1992. 247-248.
- К вопросу об историчности времени в Коране, ԵՂՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի 30-ամյակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումների թեզերի ժողովածու, 1998, 94-95:
- О взаимодействии традиции и системы переоценки ценностных категорий, ԵՂՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի 30-ամյակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումների թեզերի ժողովածու, 1998, 96-97:
- Առաջարկություններ ՀՀ դուրս բնակվող հայության նկատմամբ ՀՀ քաղաքականության վերաբերյալ, Պրոֆ. Ա. Կիրակոսյանին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումների թեզերի ժողովածու, Երևան, 2000, 89-90:
- Լարվածության նվազեցման ուղիները Հարավային Կովկասում (պարսկերեն), Abstracts of the 16th International Conference on

Central Asia and the Caucasus- Confrontation in the Caucasus: “Roots, Dimensions, and Implications”, October 28-29, Tehran, 2008, 30.

- Information Flow and Society, Political Technologies in Modern Authoritarian Systems as a Challenge to Transformations, Belarus, 27 November 2015.
- Система трех морей, Տարածաշրջանային մարտահրավերներ, Երևան 31 հունիս-01 հուլիս, Տարածաշրջանային մարտահրավերները զեկույցների ժողովածու, 2015, 19-26:
- Some Problems of Adaptation of Islam in Russia / Image of Islam in Russia, Շվեդիա, Ստոկհոլմ, Ուպսալա, 6-8 հոկտեմբեր, 2016, 22-23:
- Իսլամի ադապտացումը. հին խնդիրներ, նոր մոտեցումներ, Հատելով սահմանները. Միջգլխակարգային հետազոտությունները արաբագիտության և իսլամագիտության շրջանակներում, Երևան, 2016:
- Regional Tendencies in the Context of “Three Seas Theory”, Conference dedicated to the 10th Anniversary of CCCS, Yerevan, 4 May 2017.
- Regional Security Concepts in the “Three Seas System”, Regional and National Security Dynamics: Armenia-Turkey Relations, Yerevan, 27 September 2017.
- “Maaruf” and “Munqar” in Ibn Abi Shaybah’s Musannaf, Armenian International Congress on Oriental Studies, Yerevan, 9-10 November 2018.
- Oriental Studies Today: Pathways into the Future, Institute of Oriental Studies of Russian Academy of Sciences, 200th Anniversary, 27 October-2 November 2018.
- Смысл и значение понятия “знамя” в арабском обществе в 6-8 веках, XV конференция арабистов «Чтения И.М.Смилянкой», Москва, 2020.
- Об армии и наемничестве в Аббасидском халифате, XVII Конференция арабистов «Чтения И. М. Смилянкой», Москва, 2022.

-
- Интерпретация текста «Мукаддимы» Ибн Халдуна и адаптация локальных культур, XVIII международная конференция арабистов «Чтения И.М.Смилянской», Москва, 2023.
  - Актуальные проблемы востоковедения на современном этапе, Ближневосточные исследования в Евразии, Москва, 19-21 November 2023.
  - Հարավային Կովկասի աշխարհաքաղաքականությունը, Հարավային Կովկաս-Մերձավոր Արևելք կապը. Հայացք Երևանից, Թեհրան, 8 մայիսի 2023:
  - Ը-Թ դարերի արաբական աշխատությունները որպես ադապտացիոն գործընթացների ուսումնասիրության աղբյուր, Արևելյան աղբյուրագիտություն և պատմագրությունը ԻԱ դարասկզբի Հայաստանում, 2019, 46-47: